

Brahmagupta's Brāhmasphuṭasiddhānta

Edited by Sudhākara Dvivedin
with commentary.

Published Benares, India, 1902.

PART 1 of 4

This PDF was produced by Melbourne-based mathematics researcher, Jonathan Crabtree, with the permission of the University of Chicago Library, owners of the microfilm upon which this PDF was created.

Brahmagupta's Brāhmasphuṭasiddhānta by
[Sudhākara Dvivedin](#) is licensed under a
[Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](#).

Based on a work at
www.lib.uchicago.edu

REPRINT FROM THE PANDIT.

ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तो

ध्यानग्रहोपदेशाध्यायश्च ।

गणकचक्रचूडामणिश्रीब्रह्मगुप्तविरचितः ।

महामहोपाध्यायसुधाकरद्विवेदिकृतनूतन-
तिलकसमेतः ।

BRĀHMASPHUṬASIDDHĀNTA

AND

DHYĀNAGRAHOPADEŚĀDHYĀYA,

BY BRAHMA GUPTA,

EDITED WITH HIS OWN COMMENTARY

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SUDHĀKARA DVIVEDIN,

Professor, Queen's College, Benares.

BENARES:

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1902.

अध्यापिकाधिकारः	...	...	५	१-४४
स्वसहायिकाधिकारः	...	...	...	४३-४७
निबन्धनाधिकारः	...	...	...	४८-७१
कनूबन्धनाधिकारः	...	...	...	७२-७८
सूर्यबन्धनाधिकारः	...	...	...	७९-८२
उदयास्तिकाधिकारः	...	...	...	८३-८६
कनूबन्धनाधिकारः	...	...	...	१००-१०७
कनूबन्धनाधिकारः	...	...	...	१०८-१११
गद्यबन्धनाधिकारः	...	...	...	११२-१२२
भवबन्धनाधिकारः	...	...	...	१२३-१४६
(पूर्वा दशाध्यायी)				
तन्त्रपरीक्षाध्यायः	...	...	...	१४७-१७१
गणिताध्यायः	...	...	...	१७२-२१४

मध्यमकुसराभायः	...	...	...	२१५-२३५
सुटमकुसराभायः	...	...	...	२३६-२५५
त्रिहारीसराभायः	...	...	...	२५६-२७४
पदयोसराभायः	...	...	...	२७५-२८६
शङ्खोक्तकुसराभायः	...	...	...	२८७-२९३
कुसराभायः	...	...	...	२९४-३००

समीकरण-वर्गप्रकृतय उदाहरणानि च सन्ति)

बहुभाषासिद्धान्तः	...	...	...	३४८-३५६
कन्दसिक्तुसराजः	...	...	...	३५७-३५८
गोलाध्यायः	...	...	...	३५९-३८०
वन्ताध्यायः	...	...	...	३८१-४०१
मानाध्यायः	...	...	...	४०२-४०५
संज्ञाध्यायः	...	...	...	४०६-४०८
ध्यानसङ्गोपदेशाध्यायः	...	...	...	४१०-४४८
संक्षेपाध्यायः	...	...	...	४५०-४५४

भूमिका ।

नित्यं श्रीमानकीजानिर्देयतोह जगत्पतिः ।

अनन्तो जगदाधारशेषोऽभूदस्य सेवया ॥

अथ ब्रह्मगुप्तोऽस्य गिद्धान्तस्य २४ अध्याय पृ. ४००

श्रीचापवंशतिलके श्रीव्याघ्रमुखे नृपे शकनृपालात् ।

पञ्चाशत्संयुक्तेर्वर्षशतेः पशुभिरतीतेः ॥

ब्राह्मः स्फुटसिद्धान्तः सक्कमगणितज्ञगोलवित्पीत्ये ।

विंशद्वयेण कृतो जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥

इति लेखासुबारेण शके ५२० प्रादुरभूत् ।

अथ 'जिष्णुसुत'—इति लेखात् तथा

शशिवृक् पार्श्वे यद्विचिभन्नज्जेषुणाऽथ संस्करणम् ।

जिष्णुसुतं तदुक्तं न मन्मतं वक्ष्य युक्तिमिह ॥

इति भास्करिण्यवस्थिताऽप्यसूर्यगृहयाधिकारवचनाद्भास्कर-
ग्रन्थे बहुषेतादृग्लेखाद्यास्य पिता जिष्णुगुप्त एवाथ न संशयः ।
बहूनां मतेऽयं जिष्णुगुप्तस्य वीर्यो गुप्तदान्ताद्वैश्यकुलोद्भूतो रीवान-
गराधिपतेर्व्याघ्रभट्टेश्वरस्य प्रधानज्योतिषी कलासोत् (द्रष्टव्या गण-
कतरङ्गणी पृ १६-१७)

संप्रति यूरपदेशीयविदुषामन्नेबरेन मुर्जरदेशमध्ये भिनमाल-
नाम्न्याम एवास्य जन्मस्थानं सिध्यति (See Indian Antiquary,
XVII., p. 192, July, 1888.)

सूयते चास्य महाकरवाम शरवत्खाद्याख्यस्य टीकायां वर-
णकृतायामाचार्यविशेषणं 'भिल्लभास्कराचार्य' इति । अस्माद्गुर्जर-

देशीयगणकानां प्रकथातोऽपि ब्रह्मगुप्तस्य जन्मस्थानं भिलमालकः
संप्रति भिनमालनाम्ना प्रसिद्ध एव सिध्यति ।

अयं भिनमालनामा यामो गुर्जरदेशेऽनरणीम्नि मालव-
(मारवाड) देशेना दक्षिणभागे, आबूपर्वतलूखी नद्योर्मध्ये तत्पर्वता-
द्वायुकोणे पञ्चयोजना तरे संप्रति प्रसिद्धः ।

तन्त्रपरीक्षाध्याये पृथुदककृतटीकायां 'कुलशोभेयमाचार्ये
स्येति' लेखात् (द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य १६० पृष्ठम्) मन्मतेऽयं जी-
वानां भिल्लादीनां पुरो हतोऽतो भिलमालकाचार्यत्वेन प्रसिद्धो नीच-
कुलोद्भूतः । नहि देशस्य कश्चिदाचार्यो भवतीति भृशं बुद्धिमद्वि-
र्विचिन्त्यम् ।

संप्रत्युपलब्धताम्राट्टादिलेखाद्गुर्जरदेशे ख्रीष्टशक ७४६-
६४९ मध्ये चावडवंशीया राजान आसन् तथा चीनदेशीयबुधनसंग
(Hiuen Tsaang) चरलेखानुसारेण तेषां राजधानी च 'भिलमाल'
आसीदित्यत्र न संशयः । चावडवंशीया एव ब्रह्मगुप्तोक्तचण्वंशीया
राजान इतीतिहासतत्त्वविदामनुमितिः । मन्मते चापवंशीयो व्याघ्रमु-
खनामा कश्चिन्नरपतिः सिन्धु (पञ्जाब) देशे बभूव (See Archaeo-
logical Survey of India Reports, Vol. XIV., p. 65, Sunit.)

यद्वंगीयाः सप्तदशमुद्राः सिन्धु (पञ्जाब) देशे लुधियाना-
नामस्थाने चोपलब्धास्तथा यन्निदेशतः कश्चिद्विद्वान् बगदादनगरे
खलीफाआलमन्सूर निकटे जगाम । (See Alberuni's India by
Dr. E. C. Sachau, Vol. II., p. 15.)

इदानीमपि ब्रह्मगुप्तस्य करणग्रन्थो बहुत्र सिन्धु-(पञ्जाब)
देशे प्रसिद्धः । तदीयं करणखण्डखाद्यानुसारेण सारणीतो बहुत्र
तट्टे गणकाः पञ्चाङ्गं च रचयन्ति ।

एतत्कृतस्यास्य सिद्धान्तग्रन्थस्यैका प्रतिः काशिकराजकीय-
पाठालयेतो द्वितीया डा. शिबोसाहिबमहाशयतस्तृतीया च योध्यम-
नरेशप्रधानकोषोतिर्विच्छ्रीयसूदनशर्मणो मया लब्धा । डा. शिबोमहा-
शयस्य पुस्तकं कस्य सिद्धसिद्धदेशीय (Deccan College, Poona)
डे का. पुस्तकस्य प्रत्यन्तरम् । इदं पुस्तकं तथा पं. श्रीप्रसन्नपुस्तकं
चेकमात्रकमेव । इदं पुस्तककथ्यमतीशसुदं बहुत्र स्थलितं चास्ति ।

यत्पुस्तकानुसारेण व्यक्ताव्यक्ताध्याययोर्द्वादशाष्टादशसंख्या-
योरङ्गलभाषायामनुवादः कोलब्रुकसाहिबेन कृतस्तत्पुस्तकमेतत्प्रयते।
मिन्नमित्यसंशयं विभाति पाठविभेदात् । तत्पुस्तकस्य कुट्टकाध्यायः
संप्रति इण्डिया-आफिस-सरस्वतीभवने वर्तते (See Catalogue of
the Sanskrit Manuscripts in the Library of India Office
Part V., p. 995.)

पृथुदककृताऽस्य सिद्धान्तस्य टीका या कोलब्रुकसाहिबेन
भारतवर्षे सुपलब्धा सा च संप्रति लखननगरे इण्डिया-आफिस-
सरस्वतीभवने वर्तते । तस्या एका प्रतिर्मदद्वारेण श्री डा. शिबो-
साहिबमहाशयेनोत्पादिता साऽपि संप्रति मन्निकटेऽस्ति । अहो
इण्डिया-आफिस-सरस्वतीभवने अस्य पुस्तकस्य पुटकबन्धनकाले-
ऽनवधानतया पञ्चाव्यसङ्गतामि जातानि, बहुत्र खण्डितानि च
वन्ति । तानि कदाचिदनुपयुक्तपद्याणां मध्ये स्थिरिति तेषां सम्यग-

* इदं पुस्तकं कस्य चिन्मेषिलसरेर्लिखितस्य पुस्तकस्य प्रत्यन्तरमिति निःसंशयं
प्रतिभाति । ११ पन्ने ६ इत्यस्य स्थाने ७ इति लेखात् । एवमन्यत्रापि । विसर्गात् परतः
'क' स्थाने 'ह' इति लेखात् । यथा १३ पन्ने ६ पङ्क्तिः । तथा विसर्गस्थाने 'व' इति
लेखात्, यथा १२ पन्ने १ पङ्क्तिः । यथाविविधमपि सन्धिकस्यात् । यथा गोलाध्यायस्य
२१ पन्ने २ पङ्क्तिः 'सर्वमुपपन्नमुक्तमवयवेन । अत्रचित् 'न्त' स्थाने 'नू' इति लेखात् ।
यस्मिन् पन्ने मैथिलसारे 'सांगोशतक नमः' इति लेखाच्च ।

न्येषणं समुचितम् । (See Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Library of India Office, Part V., p.993—995.)

मया महताऽऽयासेन तत्प्रति-पाठक्रम एवं नियोजितः ।

गोलाध्यायभाष्यम् १-४५ आदौ खण्डितम् ।

मध्यमाधिकारभाष्यम् ४५-५६ ।

अथ मध्यमाधिकारे ३१श्लोकपर्यन्तमेव भाष्यम् ।

ततः स्पष्टाधिकारस्य २६श्लोकतृतीकाऽऽरब्धा ६०पञ्चतोऽथ प्राचीनसंख्या पत्रोपरि १, तथा ११५ ।

अथ ६८ पत्रमसङ्गतम्, यत्र प्राचीनसंख्या ६ ।

ततः ८० पत्रपर्यन्तं संलग्नयन्त्यस्तिप्रश्नाधिकारस्य ६ श्लोक-पर्यन्तं टीका । अथ प्राचीनपत्रसंख्या २८ । ततस्तिप्रश्नाधिकारस्य २०श्लोकतृतीका, पत्रसंख्या प्राचीना ५ तथा १५६, नवीना २१८ । अथ संलग्नयन्त्यस्य चिप्रश्नाधिकारस्य ३३श्लोकपर्यन्तं टीकाऽन्तिमप-त्रप्राचीनसंख्या ५ तथा १६३, नवीना संख्या च २२२ । ततश्च-न्द्रगङ्गाधिकारस्य ४ श्लोकटीकाऽऽरब्धा प्राचीनपत्रसंख्या १ तथा २६० । नवीना संख्या च २५० । ततः सूर्यगङ्गास्य २३ श्लोकपर्यन्तं टीका । अन्तिमप्राचीनपत्रसंख्या ३६ तथा २३२, नवीनासंख्या च २६२ । खण्डित-आफिस-पुस्तकपुटके चेदमन्तिमपत्रसंख्या । ततो गङ्गाधिकारस्य ११ श्लोकतृतीकारब्धा यत्र प्राचीनपत्रसंख्या १ तथा १६४, नवीना संख्या २२३ । ततो मध्यगत्युत्तराध्यायस्य

४० श्लोकपर्यन्तं संलग्नयन्त्यो यचान्तिमप्राचीनपत्रसंख्या ११६ नवीना संख्या च १०८ । ततो मध्यगत्युत्तराध्यायस्य ४५श्लोकटीका-ऽऽरब्धा । अथ प्राचीनपत्रसंख्या १२० नवीनसंख्या च १०६ । ततस्ति-

प्रश्नोत्तराध्यायस्य ४६ श्लोकपर्यन्तं टीका । यचान्तिमप्राचीनपत्र-संख्या ४६ तथा १५८, नवीना संख्या च २१० ।

एवमथ ।

खण्डितगोलाध्यायस्य । खण्डितमध्यमाधिकारस्य । खण्डित-तस्यष्टाधिकारस्य । खण्डितचिप्रश्नाधिकारस्य । खण्डितचन्द्रगङ्गा-धिकारस्य । खण्डितसूर्यगङ्गाधिकारस्य । खण्डितगङ्गाधिकार-स्य । भयङ्ग्युत्तराधिकारस्य । तन्त्रपरीक्षाध्यायस्य (दूषणाधिका-रस्य) । गणिताध्यायस्य (पाटीगणितस्य) । खण्डितमध्यगत्युत्तराध्यायस्य । स्फुटगत्युत्तराध्यायस्य । खण्डितचिप्रश्नोत्तराध्यायस्य च टीका वर्तते ।

सर्वेष्वपि पुस्तकेषु 'संसाध्य स्पष्टतरं बीजं नलिकादियन्त्रे-भ्यः' इत्यादिश्लोको मध्यमाधिकारे नास्ति । मया गणकतरङ्गि-ण्यां मल्लारिकृतयहलाघवटीकातो व्यलेखि (दृष्टव्या गणकतरङ्गिणी पृ. १८-१९) ।

उपलब्धमूलपुस्तकत्रये पञ्चविंशतितमेऽध्याये वस्तुतो ब्रह्म-गुप्तकृतो ध्यानगहोपदेशाध्यायो वर्ततेऽतो मयाऽयं पृथक्त्वेन तन्नाम्ना मुद्रितः । अथ बहुच स्थलितानि पदानि तानि गणितेन संशोध्य मुद्रितान्यपि सुधीभिर्भृशं विचिन्त्यानि ।

अस्य सिद्धान्तस्य चतुर्विंशतितमेऽन्तिमे संज्ञाध्याये (पृ. ४०८)

गणितेन फले सिद्धिर्लोके ध्यानगहे यतोऽध्याये ।

ध्यानगहो द्विषप्रतिरार्थेणां न लिखितोऽथ मया ॥

इति नवमश्लोकेन ध्यानगहोपदेशाध्यायस्य रचनेतत्सिद्धान्त-रचनातः पूर्वं विभाति परन्तु तथाहर्गणसाधनप्रकारेण सिद्धान्त-

रचनाकालः । आस्य रचना सिध्यति (द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य पृ.) तथा
'नवतिथयोऽप्रविभक्ता' इत्यादिगद्येन (द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य पृ.)
खण्डखाद्यरचनातः पश्चात् सिध्यति ।

मन्मते केन चिदनभिज्ञेनेदं गद्यं श्रुतिं वस्तुतः खण्डखाद्य-
श्लोका ये मया टीकायां लिखितास्ते ध्यानगद्गेपदेशाध्यायस्या एव
पश्चादाचार्येण लाघवायै खण्डखाद्ये च पुनर्लिखितास्त इति ।

अस्य सिद्धान्तस्य द्वादशाध्याये गणिताध्याये पाटीगणित
रूपे मया पाठकानां विनोदाय निजटीकायां चतुर्वेदाचार्यपृष्टदक-
टीकात उदाहरणानि संहृत्य लिखितानि । अष्टादशाध्याये कुट्टका-
ध्यायसंक्षेपे च कालब्रह्मकानुबानुसारेण द्विवाणि षुटितवृत्तानि नूत-
नानि तदर्थेबोधकानि रचितानि तथा तदीयाः सूत्रसंख्याश्च सर्वत्र
विलिखिताः । विंशतितमध्यायस्य छन्दश्चित्युत्तराभिधस्याशयः
संप्रति मनसि न स्फुरति । अतो मूलग्रन्थोपलब्ध्य आर्या एव विलि-
खितास्ताश्च बुद्धिमद्विभृशं विचिन्त्यास्तदर्थतोऽहमप्यनुग्राहोऽन्ये-
ष्वपि सर्वेष्वध्यायेषु मत्संशोधितान्यपि पदानि पुनर्विचारणीयानीति
बुद्धिमत्सु सज्जनेषु मदीयाऽभ्यर्थेन ।

अथ ग्रन्थे भगवद्भूतः अधिकारसमाप्तपर्यन्तं ग्रन्थसंख्या
३७६ (द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य पृ. १४४ पृ.)

तन्त्रपरीक्षाध्याये यं सं-६३	
गणिताध्याये	६६
मध्यगन्त्युत्तराध्याये	४८ (आचार्यलेखानुसारेणार्थार्थः)
स्फुटगन्त्युत्तराध्याये	४५ (आचार्यलेखानुसारतोऽपेक्षायाऽधिका)
चिप्रश्नोत्तराध्याये	६०
गह्योत्तराध्याये	४७ (आचार्यलेखानुसारतोऽपेक्षायाऽधिका)
शङ्कोत्तराध्याये	१०
कुट्टकाध्याये	१०२ (आचार्यलेखानुसारतोऽपेक्षायाऽधिका)
शङ्कोत्तराध्याये	२०
छन्दश्चित्युत्तराध्याये	१६ (आचार्यलेखानुसारेणार्थार्थः)
गोलाध्याये	७०
	६३६
ग्रन्थाध्याये	१० (आचार्यलेखानुसारेणार्थार्थः)
	७२
मानाध्याये	१२
संज्ञाध्याये	१३
सर्वश्लोकसंख्या	१०२९

धिकम् ।

आचार्यलेखानुसारेण सर्वश्लोकसंख्या १०२० । अथ संज्ञा-
ध्यायस्योपसंहारश्लोकं हित्वा द्वादशार्था हीनाः क्रियन्ते तर्हि १००८
इयमाचार्योक्ता संख्याऽऽयातीति बुद्धिमद्विचिन्त्यम् । (द्रष्टव्यमस्य-
ग्रन्थस्य पृ. ४०८)

ध्यानयोगोपदेशाध्याये नवतिथयोऽष्टिविभक्ता इत्याद्यायाषट्कं
खण्डखाद्याच्चिन्त्यमित्यत्र षट्क-स्थाने सप्तकं भवेत् । तर्हि उपसंहार
श्लोकं हित्वा द्वासप्ततिरायोणां भवति ।

खण्डखाद्यो वस्तुतः ६-० श्लोकौ चालेनसाधकावेष्टम् ।

मिश्रेष्टान्तरगुणिता भुक्तिर्दिवसे निशादले प्रथमे ।

रात्र्यर्धेऽभीष्टान्तरहता परे त्विष्टमिश्रयोगेन ॥

मिश्रेष्टोदयकाले रात्र्यर्धेनास्तमयकाले ।

षष्ठा विभज्य लब्धं विशोध्य तात्कालिको भवति ।

षट्क-पदानुरोधान्मया प्रथमार्थापूर्वार्धे द्वितीयोत्तरार्धे चो-
पयुक्तं गृहीत्वैकार्या षष्ठी मूलग्रन्थे स्थापितेति सुधीभिर्हृदयम् ।

यत्सिद्धान्तभवाप्रकारविलसत्सूचरवाकराद्-

द्विषाणि श्रमतः समालभत तत्सूषाणि विद्वास्करः ।

तेने तेष्ट शिरोमणिं निजगुणैः सावत्सराणां वर-

स्तस्यामुं तिलकं सुधाकरकृती चक्रे जगन्मोहनम् ।

अनुचितानि पदानि सुबुद्धितो गणितगोलजचारुविचारतः ।

वत विशोध्य वदन्तु महोदया इति निवेदयतीह सुधाकरः ॥

सुधाकरद्विवेदी ।

श्रीः ।

योगेशाय नमः ।

ॐ नमः श्रीविघ्नहर्त्रीविध्वंसिने गजवदनाय ।

अथ ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य

पूर्वदशाध्याय्यां मध्यमाधिकारः ।

—०००—

तथादेः ग्रन्थनिर्वहणसमाप्यथे महादेवं प्रणमति ।

जयति प्रणतसुरासुरमौलिगरत्नप्रभाक्षुरितपादः ।

कर्त्ता जगदुत्पत्तिस्थितिविलयानां महादेव ॥ १ ॥

जयति स दशरथसूनुस्त्रिपथगता पादसेविनी कन्य ।

द्विजराजोऽभूत्तस्य सुधाकरोऽनुग्रहेणेह ॥ १ ॥

आवृता बहुविधा पुरातनैर्ब्रह्मगुप्तकृतिरत्र भाषकैः ।

या पृथूदकविचारवर्चिता सम्प्रकाशयति तां सुधाकर ॥ २ ॥

प्रणता ये सुरासुरास्तेषां मौलिकानि यानि रत्नाणि तेषां प्रभा-
भिर्दीप्तिभिः कुरितौ मिश्रीभूतौ पादौ यस्य स महादेवः । जेवं
स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इदानीं ग्रन्थारम्भे कारणमाह ।

ब्रह्मोक्तं ग्रहगणितं महता कालेन यत् *रत्नसिद्धम् ।

अभिधीयते स्फुटं तज्जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥ २ ॥

ब्रह्मोक्तं ब्रह्मोक्तं ग्रहगणितं ब्रह्मसिद्धान्तः । स च सम्प्रति ब्राह्म-
त्यसंहितान्तर्गत एकः । जिष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गतो यद्यमयो द्वितीयः ।
यजुसिद्धान्तिकान्तर्गतः पञ्चवर्षमययुगवर्णनरूपस्तृतीयः । यजुसिद्धान्त

ब्रह्मगुप्तेनैतेषां कतमः स्फुटो भिधीयते-इति स्फुटं नास्ति, तथाऽपि भगणादीनां मानैक्याद्ब्रह्मगुप्तेन विष्णुधर्मात्तरपुराणान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्त आगमस्येनाङ्गीकृतः । पञ्चवर्षमययुगस्य सन्ध्यापरीक्षाध्याये 'युगमाहुः पञ्चाब्द'मित्यादिना संहिताकारमतं प्रतिपादयत आचार्यस्य मते ज्योतिषवेदाङ्गं न ब्रह्ममतमिति स्फुटम् । बराहमिहिरमतादिकं विहङ्गमिति सुधीभिर्विचिन्त्यम् । 'अहो विष्णुधर्मात्तरं चापि सम्यह न बुद्धु'मिति कमलाकरोत्पलेषादपीति स्फुटम् । तस्मिन् सिद्धान्ते का का खिलता कालान्तरवशाज्ज्ञाता तत्र का का ब्रह्मगुप्तेन स्फुटीकृता इति सर्वे ब्रह्मगुपप्रपञ्च कुत्रापि नोपलभ्यते । केवलं ब्रह्मगुपप्रपञ्चप्रतीक्षादेव तस्य स्फुटत्वं सिद्धान्तविद्विर्ने मान्यमिति विद्विर्भूयं विचिन्त्यम् ॥ २ ॥

इदानीं ज्योतिःशास्त्रमूलभूतस्य सवहस्य भक्षणस्य संक्षेपमाह ।

भुवताराप्रतिबद्धज्योतिश्चक्रं प्रदक्षिणगमादौ ।

पौष्णाश्विन्यन्तस्यैः सह ग्रहैर्ब्रह्मणा सृष्टम् ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थम् । 'सृष्टा भवत्तं कमलोद्भवे'त्यादि भास्करोक्तमेतद-
मुरुपमेव । (गणिताध्याय-मध्यमाधिकारस्य १३ श्लोको द्रष्टव्यः) ॥ ३ ॥

इदानीं कालस्य प्रवृत्तिमाह ।

चैत्रसितादेरुदयात् भानोर्दिनमासवर्षयुगकल्पाः ।

सृष्ट्यादौ लङ्कायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य ॥ ४ ॥

स्पष्टार्थम् । भास्करगणिताध्यायस्य १५ श्लोक एतदनुवृत्तं इव ॥ ४ ॥

इदानीं कालमानानां विभागकल्पनामाह ।

प्राणैर्विनाडिकाङ्गी षड्भिर्वटिका विनाडिकाषष्ठ्या ।

घटिकाषष्ठ्या दिवसो दिवसानां त्रिंशत्ता मघेन्मासः ॥ ५ ॥

मासा द्वादश वर्षं विकलाक्षितांशराशिभगणान्तः ।

क्षेत्रविभागस्तुल्यः कालेन विनाडिकाधेन ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थः । (भा. ग. १०-१८ श्लो.) ॥ ५-६ ॥

इदानीं युगमानमाह ।

चतुष्टयपरदवेदा ४३२०००० रविवर्षाणां चतुर्गुणं भवति ।

सन्ध्यासन्ध्यांशैः सह चत्वारि पृथक् कृतादीनि ॥ ७ ॥

युगदशभागो गुणितः

कृतं १७२८००० चतुर्भिस्त्रिभिर्गुण १२६६००० स्त्रेता ।

त्रिगुणो ८६४००० द्वापरमेके-

न सङ्गुणः ४३२००० कलियुगं भवति ॥ ८ ॥

स्पष्टार्थः । (भा. ग. २१-२२ श्लो.) ॥ ७-८ ॥

इदानीं युगमाने विशेषं कथयति ।

कुम्भादानार्यभटश्चत्वारि समानि कृतयुगादीनि ।

यदभिहितवान् न तेषां स्मृत्युक्तसमानमेकमपि ॥ ९ ॥

आर्यभटो युगस्य महायुगस्य षाड्मितानि चतुर्धाशसमानि कृत-
युगादीनि चत्वारि समानि तुल्यान्येवाभिहितवान् कथितवान् । यत्
यस्मात् तस्मात् तेषां युगाद्वीक्षां मध्ये एकमपि स्मृत्युक्तं न । यतो मनु-
स्मृत्यादौ युगपादाः कृतपादयो न ज्ञेयाः । यत् आर्यभटोक्ताः समा युग-
पादाः स्मृतिविहता इत्यर्थः । तथा चार्यभटः । 'युगपादा ग ३ च,
इति । पौष्णिगसिद्धान्ते च दिव्यमानेन कृतादीनामब्दा मनुस्मृत्यादिवत्
पठिताः ।

तदुक्तं च ।

अष्टावत्वारिंशत् पादविहीना क्रमात् कृतादीनाम् ।

अब्दास्ते शतगुणिता यदुक्तं युगे तदुक्तम् ॥ इति ॥ ८ ॥

इदानीं मनुमानं कल्पमानं चाह ।

मनुरेकस्तत्तियुगः

कल्पो मनवश्चतुर्दश मनूनाम् ।

अथान्तरोक्ष्मासस्त्रिंशु

कृतकालोऽस्माद्युगसहस्रम् ४३२००००००० ॥ १० ॥

कृतकालः कृतयुगसमानकालः । अर्थात् १०२८००० हतानि सौर-
वर्षाणि । शेषं स्पष्टार्थम् । 'मनुः समानगैर्धुगै'रिति भास्कराकमेतदनुक-
मेव । (भा. ग. २३-२४ श्लो.) ॥ १० ॥

इदानीं कल्पे विशेषं प्रतिपादयति ।

आयन्तरान्तसन्धिषु

कल्पमनूनां कृताब्दसमकालम् ।

नेच्छन्ति ये षड्वनं

तेषां कल्पो युगसहस्रम् ४२६४०८०००० ॥ ११ ॥

ये कृताब्दसमकालमायन्तरान्तेषु-आदिमध्यावसानेषु सन्धिं ने-
च्छन्ति तेषां मते षड्वनं युगसहस्रं कल्पः । यतः कल्पे मनवश्चतुर्दश ।
समानगैर्धुगैरेकमनुः । अतः कल्पे युगमानम् = ७१ × १४ = ८९४ ॥ ११ ॥

इदानीं कल्पे आर्यभटमते कथयति ।

मनुसन्धिं युगमिच्छ-

त्पार्यभटस्तन्मनुर्यतः स्त्र-युगः ।

कल्पश्चतुर्युगानां

सहस्रमष्टाधिकं तस्य ४३५४५६०००० ॥ १२ ॥

आर्यभटोऽपि युगं युगसमं मनुसन्धिमिच्छति । यतस्तन्मते श्र-
युग एकमनुः । अर्थात् द्विसप्तत्युगैस्तन्मते एको मनुर्भवति । 'मनो-
राणि धर्मे' इत्यादि-आर्यभटसङ्केतेन

श्र = ७० । स = २ द्वयोर्धामेन श्रस्र = ७२ ।

(द्रष्टव्या मदीया गणकसरङ्गिणी) ।

आर्यभटेन समानगस्थाने द्विनगयुगानि गृहीतानि । अतस्तन्मते
मनुसन्धियुगसमं ह्य कलितार्थे इत्यनुमीयते ।

अथैकस्मिन् कल्पे तन्मतेऽपि चतुर्दश मनवः । अत एकस्मिन् कल्पे

तन्मते युगानि = ७२ × १४ = १००८ । अतश्चतुर्युगानां सहस्रमष्टाधिक-
मित्युपपद्यते ।

तथा आर्यभटः ।

काहो मनवो ठ १४ मनुयुगं स्त्र ७२ गतास्ते च ६ मनुयुगं कृता २७ च ।
कल्पाद्वैर्युगपादा ग ३ च गुरुदिवसाश्च भारतात् पूर्वम् ॥

(दशगीतिका)

द्विधं वर्षेसहस्रं सहस्रमान्यं युगं द्विषट्कयुगम् ।

अष्टोत्तरं सहस्रं ब्राह्मे दिवसो सहयुगानाम् ॥

(कालक्रियापा. श्लो. ८)

इदानीं रोमकं खण्डयति ।

युगमन्वन्तरकल्पाः कालपरिच्छेदकाः स्मृतावुक्ताः ।

यस्मान्न रोमके ते स्मृतिबाह्यो रोमकस्तस्मात् ॥ १३ ॥

रोमकमिद्वान्ते युगमन्वन्तरादीनां चर्चा नास्ति (द्रष्टव्या पञ्च-
सिद्धान्तिका) अतो रोमकः स्मृतिबाह्य इति स्पष्टार्थम् ॥ १३ ॥

इदानीं ग्रहयुगं परिभाषयति ।

कालर्क्षदेशयोगाद्भूयो ग्रहमन्दशीघ्रपातानाम् ॥

कल्पेन यतो योगस्ततः स्फुटं ग्रहयुगं कल्पः ॥ १४ ॥

अत्र चतुर्विंशत्यर्थः । 'कालयोगश्चैत्रसितादेस्त्वयाद्वातोः । अत-
योगः पौष्णाश्विन्यन्तस्थेः सह ग्रहैः । देशयोगो लङ्कार्याम्-इति । तेना-
यमर्थः । कालर्क्षदेशयोगाद्भूयो एवेतावत्या साम्या पुनरपि ग्रहशीघ्रमन्द-
पातानां यतो यस्मात् कल्पेनैव योगो नादीक् कृतस्तस्मात् कल्प एव
ग्रहयुगं स्फुटम्-इति ॥ १४ ॥

इदानीं ग्रहाणां मन्दोच्चानां चलोच्चानां ग्रहपातानां च भग-
वानाह ।

कल्पेऽर्क्षयुगसितानां

भगणाः शून्यानि सप्त रदवेदाः ४३२००००००० ।
 प्राग्वजता कुजगुरुशनि-
 शीघ्रोच्चानां स्वकक्षासु ॥ १५ ॥
 पञ्चाम्बराणि गुणगुण-
 पञ्चमुनिस्वरशरैर्मिताः शशिनः ५७७५३३००००० ।
 भौमस्य द्वियमशरा-
 एष्टवसुरसनवद्वियमाः २२६६८२८५२२ ॥ १६ ॥
 कृतवसुनवाष्टनवनव-
 षट्त्रिनवागेन्दवो ज्ञशीघ्रस्य १७६३६६६८६८४ ।
 जीवस्य शरेषूदधि-
 षट्पक्षद्विकृतरसरामाः ३६४२२६४५५ ॥ १७ ॥
 सितशीघ्रस्य यमलगो-
 वेदनवाष्टाग्निपक्षयमखनगाः ७०२२३८६४६२ ।
 अष्टनवपक्षमुनिरस-
 शररसमनवोऽर्कपुत्रस्य १४६५६७२६८ ॥ १८ ॥
 त्वाष्टाब्धयो ४८० वसुशर-
 वसुपञ्चत्वचन्द्रवसुवसुसमुद्राः ४८८१०५८५८ ।
 द्विनवयमा २६२ द्वित्रिगुणाः ३३२
 शरेषुवसव ८५५ क्षिपञ्चरसाः ६५३ ॥ १९ ॥
 शशिवेदा ४१ मन्दाना-
 मर्कादीनां बिलोमपातानाम् ।
 असुरसरुद्रेन्दुगुण-
 द्वित्रियमाः २३२३१११६८ सप्तसरपञ्चाः २६७ ॥ २० ॥
 शशियमशरा ५२१ गुणरसा- ६३
 क्षिनन्दवसवः ८६३ समुद्रवसुविषयाः ५८४ ।

चन्द्रादीनां पञ्चात्

व्रजतोऽश्विन्यादिभगणस्य ॥ २१ ॥

स्पष्टार्थः । एत एव भास्करेणापि सिद्धान्तशिरोमयौ पठिताः ।
 (वृहगणिते मध्यमाधिकार-भगणाध्याये १-६ श्लोः) ॥ १५-२१ ॥

इदानीं भधमादीनाम् ।

परिवर्त्ताः स्वचतुष्टय-

शराब्धिरसगुणयमद्विवसुतिथयः १५८२२३६४५०००० ।

रविभगणोना भानोः

सावनदिवसाः कुदिवसास्ते ॥ २२ ॥

रविभगणा रव्यब्दा

द्वादशगुणिता भवन्ति रविमासाः ५१८४००००००० ।

भगणान्तरं रवीन्द्रोः

शशिमासाः ५३४३३३००००० सूर्यमासेनाः ॥ २३ ॥

अधिमासाः १५६३३००००० शशिमासा-

क्षिंशद्गुणिता १६०२६६६०००००० भवन्ति शशिदिवसाः ।

शशिसावनदिवसान्तर-

मवमानि तिथिः शशाङ्कदिनम् ॥ २४ ॥

सावनमुदयादुदयो

भानां चार्द्धं नृवत्सरोऽर्काब्दः ।

पितृदिवसाः शशिमासा

दिन्यानि दिनानि रविभगणाः ॥ २५ ॥

स्पष्टार्थः एते श्लोकाः । भास्करेण सिद्धान्तशिरोमयावय्वेता एव
 भधमादीनां संख्याः पठिताः । अतः किं विवृणुष्येनेति ॥ २२-२५ ॥

इदानीं कल्पगतमाह ।

कल्पपरार्द्धे मनवः

षट् कस्य गताश्चतुर्गुणत्रिघनाः ।

त्रीणि कृतादीनि कले-

मौऽमैकगुणाः ३१७६ शकान्तेऽब्दाः ॥ २६ ॥

नवनगशशिमुनिकृतनव-

यमनगनन्देन्दवः १६७२६४७१७६ शकनृपान्ते ।

सार्धमतीतमनूनां

सन्धिभिरायन्तरान्तगतैः ॥ २७ ॥

कस्य ब्रह्मणः कल्पपरार्धं कल्पस्य द्वितीयार्धं षट् मनवश्चतुर्गु-
णानां त्रिघनाः सप्तविंशतिर्गताः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ २६-२७ ॥

मोक्षीन्द्रविहङ्गाद्वैत्यादि भास्करोक्तं द्रष्टव्यम् । (बह्मणित-मध्य-
माधिकारे श्लो. २८)

इदानीं कल्पगते आर्यभटमते प्रतिपादयति ।

अधिकः स्मृत्युक्तमनोरार्यभटोक्तश्चतुर्गुणेण मनुः ।

अधिकं विंशांशयुतैस्त्रिभिर्गुणैस्तस्य कल्पगतम् ॥ २८ ॥

स्मृत्युक्तमनोः सकाशादायंभटोक्तो मनुश्चतुर्गुणेणैकेन महायुगेना-
धिकः । अर्थात् मनुस्मृत्यादौ समानगैः ६० युगैरेको मनुः आर्यभटमते च
६२ युगैः । अतोऽन्योन्यतरसम एकयुगसमोऽधिक इत्यर्थः । तस्यार्यभ-
टस्य मतेऽतः कल्पादौ विंशांशयुतैस्त्रिभिर्गुणैरेधिकं कल्पगतं भवति ।
अर्थादाचार्यमतेन पूर्वं यत् कल्पगतं तथाऽऽर्यभटमतेन च यत् तयोन्यतरं
युगत्रयमेकयुगस्य विंशांशाधिकं भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । आर्यभटमते भारतादयोऽहं कलियुगारम्भात् पूर्वं
वर्तमानकल्पे ६ मनवो व्यतीता युगपादत्रयं च । तन्मते ६२ युगैरेको
मनुः कृतादयश्च युगपादसमाः सर्वे समा इति पूर्वमेव सर्वं प्रतिपादितम् ।

अत आर्यभटमतेन कल्पादौ गतयुगानि = ६२ × ६ + १ = ३७३ १/२ ।
आचार्यमतेन कृतयुगे युगमानम् = १/२ । आदिमध्यावसरेषु चण्डां मनूनां

सप्तसन्धिषु युगमानम् = $\frac{6 \times 3}{10} = \frac{18}{10} = \frac{9}{5}$ । चण्डां मनूनां मध्ये युगानि = ४२६ ।
कृतचेताद्वयपरयोगे युगमानम् = $\frac{1}{10} + \frac{1}{10} + \frac{1}{10} = \frac{3}{10}$ । सर्वगमे कल्पादौ
गतयुगानि = ४२६ + $\frac{18}{5} + \frac{3}{10} = ४२६ \frac{39}{10}$ । अतो द्वयोर्मतयोरन्तरे युगानि
= ४३२ १/२ - ४२६ ३/१० = ४३२ ११/२० - ४२६ ३/१० = ३ १/२ अत उपपद्यते सर्वम् ॥ २८ ॥

इदानीमहर्गणानयनमाह ।

कल्पगताब्दद्वादशघातश्चैत्रादिमासयुक्तोऽधः ।

गुणितो युगाधिमासै रविमासासाधिमासयुतः ॥ २९ ॥

त्रिंशद्गुणस्तिथियुतः पृथग्युगावमगुणो युगेन्दुदिनैः ।

भक्तः फलावमोनोऽर्कसावनार्हर्गणोऽर्कादिः ॥ ३० ॥

स्पष्टार्थः । सिद्धान्तशिरोमणिवह्मणितमध्यमाधिकारे बह्मण-
यनस्य १-३ श्लोकां द्रष्टव्याः ॥ २९-३० ॥

इदानीं बह्मणयनमाह ।

इष्टप्रहभगणगुणादहर्गणात् कल्पसावनसुहृतात् ।

भगणादि फलं मध्यो लङ्कायां भास्करोदधिकः ॥ ३१ ॥

स्पष्टार्थम् (मध्य. बह्म. श्लो. ४) ॥ ३१ ॥

इदानीं निजानयनस्य प्रशंसामाह ।

आनयति दिवसवारं स्मृत्यविरोधेन मध्यमथवा वा ।

ब्राह्मादन्यैस्तत्रैरार्यभटाद्यैर्न कश्चिदपि ॥ ३२ ॥

ब्राह्मात्-आचार्याक्तातन्त्रादेव स्मृत्यविरोधेन स्मृत्यनुकूलेन हेतुना
दिवसवारमर्थादहर्गणमथवा मध्यं मध्यबह्मण आनयति गणक इत्य-
भाहारः । आर्यभटोऽर्यभटादिप्रणीतैरन्येस्तत्रैश्च कश्चिदपि मध्यान्
बह्मणहर्गणं च नाऽऽनयति स्मृतिविरोधादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इदानीं ब्राह्मण्यतिमाह ।

जगति तमोभूतेऽस्मिन् सृष्ट्यादौ भास्करादिभिः सृष्टैः ।

यस्मादिनप्रवृत्तिर्दिनवारोऽर्कादयात् तस्मात् ॥ ३३ ॥

यस्माद्वतोऽस्मिन् समोभूते प्राकृतिकप्रत्यये सूर्यादीनामभावाद्य-
कारण्ये जगति भास्करादिभिः सृष्टे रचितैः सृष्ट्यादौ दिनप्रवृत्तिर्ज्ञाता ।
अर्थात् रचनाकाले प्रथमं खरेख रचना ज्ञप्त्या कृता तद्वचनाकाल एव
दिनप्रवृत्तिर्भूत् तस्मादकौदयादेव दिनवारो ज्ञेय इति ॥ ३३ ॥

इदानीमहर्गणेन कुत्र यथाः सिद्धा इत्याह ।

लङ्कासमयाम्योत्तररेखायां भास्करोदये मध्याः ।
देशान्तरोनयुक्ता रेखायाः प्रागपरदेशेषु ॥ ३४ ॥

लङ्कासमयाम्योत्तररेखायामर्धलङ्कायाम्योत्तररेखायां ये तिष्ठन्ति
तेषां भास्करोदये मध्यमरव्युदयकाले मध्या यथा अहर्गणेन भवन्तीत्यर्थः ।
रेखायाः प्रागपरदेशेषु च गणितायता यथा देशान्तरफलेन क्रमेणोनयु-
तास्तत्रा स्वनिरहोदयकालिका भवन्तीति सर्वे भास्करमध्यमाधिकारतः
स्फुटम् । अत्रोदयान्तरसंस्कारेण वास्तवाः स्वनिरहोदये यथा भवन्तीति
भास्करेणोदयान्तरसंस्कार आनीत इति ॥ ३४ ॥

इदानीं वारादिमाह ।

दिनवारादिः पञ्चादुज्जयिनीदक्षिणोत्तरायाः प्राक् ।
देशान्तरघटिकाभिः पञ्चात् प्राग्भवति रव्युदयात् ॥ ३५ ॥

लङ्कादये वारादिरिति परिभाषया 'अकौदयादूर्ध्वमधश्च ताभिः
प्राच्यां प्रतीच्यां दिनप्रवृत्ति' इति भास्करोक्त्या सर्वे स्फुटमेव ॥ ३५ ॥

इदानीं देशान्तरमाह ।

भूपरिधिः स्वस्वशरा रेखा स्वाच्चान्तरांशसंगुणिताः ।
भगणांशहताः फलकृतिहीना देशान्तरस्य कृतिः ॥ ३६ ॥
शेषपदगुणा भुक्तिर्भूपरिधिहता कलादिलब्धमृणम् ।
उज्जयिनीयाम्योत्तररेखायाः प्राग्धनं पञ्चात् ॥ ३७ ॥
मध्यग्रहे स्फुटे वा भूपरिधिहतात् पदात् गुणात् पञ्चा ।
लब्धं घटिका अथ वा कर्म तिथावृणधनं ग्रहवत् ॥ ३८ ॥

आचार्यमते भूपरिधिः = ५००० । अयं 'व्यासवर्गोदयगुणात् पदे
भूपरिधिर्भवे' इत्यादिना कुमुद्वसायकभूमिताद्यासात् सिध्यति । अत्र
लेखदर्शनेनैव व्याख्या स्फुटा । कल्प्यते भू, सति भू, स्वयाम्योत्तरवृत्तम् ।
ख = स्वस्थानम् । नि = स्वनिरहस्थानम् । भू, रेखभू = लङ्कायाम्योत्तर-
वृत्तम् । खनि = स्वदेशांशसम्बन्धीनि योजनानि-
नि = $\frac{\text{भूप} \times \text{अक्षां}}{३६०}$ । लङ्कायाम्योत्तरवृत्ते 'रे' को-
ऽपि रेखादेशः । रेख = नाडीवृत्तसमानान्तरं लघु-
वृत्तम् । सनि = तद्वेक्षादेशांशसम्बन्धीनि यो-
जनानि = $\frac{\text{भूप} \times \text{रे अक्षां}}{३६०}$ । खरे = रेखास्वदेशयोरन्त-

र्योजनानि । आचार्येण खरेसिन्धुभुजमृजुजात्यन्तेन कल्पितम् । तत्र रेख-
मानमेव पूर्वापरान्तरं देशान्तरयोजनसमानम् । तदानयनं जात्यन्तेन युक्तम् ।

रेख = $\sqrt{\text{रेख}^2 - \text{सख}^2} = \sqrt{\text{रेख}^2 - \left\{ \frac{\text{भूप}}{३६०} (\text{स्वदेशांश} - \text{रेखसां}) \right\}^2}$

ततो यदि भूपरिधिना ग्रहभुक्तिस्तत्रा देशान्तरयोजनैः किमिति कलादि-
फलं प्राक्परावृणं धनं मध्यग्रहे वा स्फुटे कार्यमित्यपे सम्बन्धः ॥

पञ्चसिद्धान्तिकायां वराहमिहिरानयनानुक्रममेवेदम् । (द्रष्टव्या
पञ्चसिद्धान्तिकाप्रकाशिका पृ. १२-१३)

अत्र भूपरिधिहता स्पष्टभूपरिधिहता तथा देशान्तरस्य रेखा-
स्वदेशयोरन्तरस्य योजनान्तरकस्येति व्याख्या समीचीना । घटिकादिकं
देशान्तरं तिथिभुजघटिकासु ग्रहवृत्तम् । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ३६-३८ ॥

इदानीमष्टादो दिनादितयाहादिसाधनमाह ।

कल्पमातान्दा गुणिता

रूपाष्टजिनै २४८१ नैवाग्निसप्तनगैः ७७३६ ।

सत्सरसनवमि ६९०० भक्ता

दिनावमान्धशकाः सेषाः ॥ ३९ ॥

अत्रोपपत्तिः । 'महीमितादहर्गणात् कलानि यानि तत्कलाः'
इत्यादि भास्करविधिना मध्यमां गतिमाद्यर्थप्रकारेणानीय ततो विलो-
मेन खण्डगुणनसद्वर्णनादिना सर्वेषां मध्यमज्ञानयनानामुपपत्तिः कर्तव्या
किं अन्यगौरवेणेति ॥ ४४ ॥

इदानीं चन्द्रानयनमाह ।

त्रिगुणमवमावशेषं विभजेद्गुणसप्तशशिभिरासांशैः ।
पृथगधिकोऽर्को रविगुणतिथ्यंशैः संयुतमन्द्रः ॥ ४५ ॥
स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । आचार्योद्यमशेषं बहुभूतं भास्कराद्यमशेषम् = $\frac{३४५}{११}$ ।
ततः 'स्वनगभागयुतेन दशाहततयदिनोर्ध्वरितेन कलान्वित' इति भास्क-
रविधिना कलात्मकं फलं षट्पा विभज्य जातमध्यमशेषसमुद्भूतमंशात्मकं
फलम् = $\frac{८० \text{ चरे}}{७ \times ११ \times ६०} = \frac{८ \times ३ \times ४५}{७ \times ११ \times ६ \times ३} = \frac{३ \text{ चरे}}{७ \times ११ \times ६ \times ३} = \frac{३ \text{ चरे}}{६७२}$

= $\frac{३ \text{ चरे}}{६७२}$ स्वल्पान्तरात् । शेषोपपत्तिर्भास्करोक्ता ज्ञेयेति ॥ ४५ ॥

इदानीं भौमबुधशीघ्रोच्चानयनमाह ।

एकादशलिसांशा भौमः शरसप्तवसुभिः ८७५ रिन्दुयमैः २१ ।
कृतगुणितयुगणांशाः पञ्चरसैः ६५ षट् बुधः शाधम् ॥ ४६ ॥

भौमः = $\frac{११ \text{ चरे}}{२१}$ अंशाः + $\frac{११ \text{ चरे}}{८०५}$ कलाः । शी

आचार्यमतेन कलादिका भौमगतिः = ३१ । २६ । २८ । ७ ।
इयमेव भास्करोक्ता च ॥

बुधशीघ्रोच्चं भागाद्यम् = ४ चरे + $\frac{६ \text{ चरे}}{६५}$ ।

आचार्यमतेन भागादिका बुधशीघ्रोच्चगतिः = ४ । ५ । ३२ ।

१८ । २८ ।

इयमेव भास्करोक्ता च ॥

अत्रोपपत्ति रश्मियनोपपत्तिवत् सुगमा ॥ ४६ ॥

इदानीं गुरुशुक्रशीघ्रोच्चानयनमाह ।
युगणेषुबधो लिप्ता जीवः कृतशरगुणैः शरकलोः ।
भागकलाः सितशीघ्रं विषयैर्वसवो विषय्याष्टौ ॥ ४७ ॥

कलात्मको गुरुः = ५ चरे + $\frac{५ \text{ चरे}}{३५४}$

रुपाहर्गणेन कलादिका गुरुगतिः = ४ । ३८ । २ । २ ।
भास्करोक्तापीयमेव ॥

यसं शुक्रशीघ्रोच्चम् = $\frac{८ \text{ चरे}}{५}$ अंशाः + $\frac{८ \text{ चरे}}{६२}$ कलाः ।

रुपाहर्गणे भागादिका गतिः = १ । ३६ । ० । ४४ । ३१ ।
भास्करमतेन ३१ स्थाने ३५ आगच्छन्त्यन्तिमावयसे ॥
अत्रोपपत्तिरतिसुगमा रश्मियनोपपत्तियुक्त्या ॥ ४७ ॥

इदानीं शनि-चन्द्रोच्चानयनमाह ।

त्रिगुणः कला दिनगणस्तिथिरामैर्द्वे कले च सूर्यसुतः ।
नवभिर्भागः सागरस्वशून्यवेदैश्च चन्द्रोच्चम् ॥ ४८ ॥

कलात्मकः शनिः = २ चरे + $\frac{२ \text{ चरे}}{३१५}$ ।

आचार्यमते कलादिका गतिः = २ । ० । २२ । ५१ ।
इयमेव भास्करोक्तापि ॥

चन्द्रोच्चं भागाद्यम् = $\frac{५४}{६}$ + $\frac{५४}{४००४}$ ।

आचार्यमते कलादिका गतिः = ६ । ४० । ५३ । ५६ ।
भास्करोक्तापीयमेव ॥

अत्रोपपत्तिरव पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

इदानीं चन्द्रपातानयनमिष्टदिने ज्ञानयनं साह ।

भागो नन्दशशाङ्कैः शशिशून्यस्वरयमैश्च शशिपातः ।
रविमण्डलान्तिकबुक्ता मध्या भगणान्तगाः शेषाः ॥ ४९ ॥

$$\text{भागात्मकस्वन्दपातः} = \frac{\text{यह}}{१६} + \frac{\text{यह}}{२७०९} ।$$

आचार्यमते कलादिका गतिः = ३ । १० । ४८ । २२ ।

भास्करमतेऽन्तिमाक्षयवे २२ स्थाने २० आयाति ।

रविमण्डलान्ते रविमण्डलान्तेऽर्धाद्रव्यब्दान्ते ये यहाः पूर्वमनुपा-
तेन सिद्धास्ते रविमण्डलान्तिकाः कथ्यन्ते । तैरहर्गणोद्भवा युता इष्टदिने
उदयकाले यहा भवन्ति । जेषा मन्दोच्चादयो गत्यल्पत्वाद्वगणान्तगा
रव्यब्दान्तेऽर्धा एवेष्टदिने जेषा इति ।

पातसाधनोपपत्तिर्यहानयनोपपत्तिरन्यस्यातिसुगमेति ॥ ४६ ॥

इदानीं यहानयने विशेषं प्रतिपादयति ।

पादार्धविषाददिनै रात्र्यर्धास्तमयदिनदलौदयिकाः ।

ऊनाः कृत्वा तिथयो देशान्तरनाडिकोनयुताः ॥ ५० ॥

अत्र चतुर्विंशत्यर्थः । 'पादार्धविषाददिनैरुनीकृत्य तिथयो यथा-
सङ्ख्यं रात्र्यर्धास्तमयदिनदलौदयिका यहा आगच्छन्ति । एतदुक्तं भवति ।
यास्तिथयोऽहर्गणानयने दीयन्ते ता यदि पादेनोना दीयन्ते पञ्चदश-
मिघटिकाभिरेव इत्यर्थः । तदा तत्र योऽहर्गणो भवति तेन ये यहा
आनीयन्ते तेऽतीतार्धरात्रकालिका भवन्ति ।

एवं दिनार्धानादहर्गणाद्ये यहास्तेऽतीतास्तकालिकाः । विषाद-
दिनानादहर्गणाद्ये यहास्तेऽतीतदिनार्धकालिकाः । दिनानादहर्गणाद्ये
ये तेऽतीतदिनौदयिका भवन्तीत्यर्थः ।

एवं प्रागपरत्र देशान्तरनाडिकोनयुतास्तिथयो यदाहर्गणार्थे यहा-
न्ते तदा स्वदेशे तत्तत्कालिका यहा भवन्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

इदानीं कलिगतादेव शुद्धात्मानयनाय विशेषं रविमण्डलान्तिक-
यहानयनार्थं प्रकारान्तरं दाह ।

कलिगतशुद्धिः प्राग्वत्

शुकाद्योऽब्दाधिपोऽब्दभगणवपात् ।

क्षितिजस्य खत्रयाष्टर-

ससप्तवसुखाग्निवेदयुतात् ४३०८७६८००० ॥ ५१ ॥

बुधशीघ्रस्य खलाम्बर-

रसमन्दाष्टाष्टवसुयमोदधिभिः ४२८८८६९००० ।

खचतुष्टयमशरगुण-

शशिन्निवेदैः ४३१३५२०००० सुरेन्द्रगुरोः ॥ ५२ ॥

भार्गवशीघ्रस्याम्बर-

खलाम्बरवेदाग्निखामिकृतैः ४३०४४८००० ।

भास्करसुतस्य खत्रय-

रविगुणशरखदहनसमुद्रैः ४३०५३१२००० ॥ ५३ ॥

शून्यचतुष्टयपक्षे-

नुरामगुणनवमि ६३३१२०००० रकमन्दस्य ।

हन्दोः खत्रयमशर-

नवपञ्चम्योमशरचन्द्रैः १५०५६५२००० ॥ ५४ ॥

खत्रयममनवपञ्चा-

ष्टरामधृतिभिः १८३८५६२००० शशाङ्कपातस्य ।

कल्पगतभगणवपातात्

कुजादिमन्दोच्चपातानाम् ॥ ५५ ॥

भगणादि कल्पवर्षैर्लब्धं रविमण्डलान्तिका मध्याः ।

मेषादिशुगणफलाधिका भवन्तीष्टदिनमध्याः ॥ ५६ ॥

कलेर्वेऽब्दा गतास्ते कलिगतास्तेभ्यः शुद्धिः कलिगतशुद्धिः प्राग्वत्
साध्या । अर्थात् कल्पगताब्देभ्यो यथा पूर्वं शुद्धिरानीता तथा कलिगता-
ब्देभ्यः साध्या किन्तु तत्र कल्यादौ शुक्रवारस्थितत्वादब्दाधिपगणना
शुक्रवारात् कार्या । अष्टभगणवधादिति । कलिगताब्दानां यद्भगणानां
च यथात् पाठपरिष्ठितस्वस्वत्वेपयुतात् कल्पवर्षैर्वेदगणादि लब्धं ते रवि-
मण्डलान्तिका मध्या यहा भवन्ति । ते च मेषादिशुगणफलान्तेन कल्पव-

एतानि सप्ततष्टानि वर्त्तमानद्वारार्थं सैकानि जातरचैत्रादावर्का-
द्वारः = गव + दिनादि + १ - शु । अत उषयचम् । शेषस्य वासना स्पष्टा ।
लघ्वहर्गणानयने कथं धारमणना कार्या इत्यत्र कमलाकरविशेषस्तत्पवि-
येके द्रष्टव्यः । तेन कदाचिद्विषयोऽपि विनैव चैत्रादौ वारो जायते । वा-
रार्थमहर्गणः सैको निर्रेकः कार्य इति सर्वं ज्योतिर्विदां स्फुटमेव किं लेख-
यमासेन ॥ ५८ ॥

इदानीं गहाणां बीजकर्माह ।

स्वस्वकार्क १२००० हतान्देभ्यो

गतगम्याल्पाः स्वशून्ययमल २०० हताः ।

लब्धं त्रिंसायक ५ हतं

कलाभिरूनौ सदाकैन्दू ॥ ५९ ॥

शशिवत् जीवे द्विंशत्

चन्द्रोच्चै तिथि १५ हतं तु सितशीघ्रे ।

श्रीषु ५२ हतं च बुधोच्चै

द्विंशकु १ वेद ४ हतं च पातकुजशनिषु ॥ ६० ॥

जीवे गुरौ शशिवत् फलं देयम् । अथोक्तान्द्रे तदेव लिपिकायं
गुरावप्यणं कार्यम् । शेषं स्पष्टार्थम् । 'जाधकार्कैर्हताः कल्पयाताः समा'
इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुरूपमेव ।

अज्ञोपलब्धिरैव वासना । 'यद्वर्षसहस्रवटुं यावदुपचयस्ततोऽप-
चय इत्यत्रागम एव प्रमाणं नान्यत् कारणं वर्त्तुं शक्यते' इति भास्करो
धदतीत्यत्र । 'द्विकुवेदहतं' चेत्यस्य स्थाने 'द्विकुवेदैः' इति पाठः साधु-
श्चन्द्रोऽभङ्गात् ॥ ५८-६० ॥

इदानीमार्यभटमतीयेन्दुपातोच्चयोर्दूषणमाह ।

अकृतार्यभटः शीघ्रगमिन्दूर्चं पातमल्पमं स्वगतैः ।

तिथ्यन्तग्रहणानां घुणाच्चरं तस्य संवादः ॥ ६१ ॥

आर्यभटमते चन्द्रोच्चभगणाः कल्पे = ४८८२१८०००

आचार्यमते चन्द्रोच्चभगणाः कल्पे = ४८८१०५८५८ ततोऽधिकाः ।

अत आर्यभट इन्दूर्चं शीघ्रं शीघ्रगतिं स्वगतेराचार्योक्तगते-
रुक्तं कृतवान् ।

एवमार्यभटमते चन्द्रपातभगणाः कल्पे = २३२२२६०००

आचार्यमते चन्द्रगतभगणाः कल्पे = २३२३१११६८ ततोऽधिकाः ।

अत आर्यभटेनाचार्यनिर्णीतपातगतेः स्वपातमल्पगमल्पगतिं कृत-
वान् । अतस्तस्य मते यदि कदाचित्तिथ्यन्तग्रहणानां मध्ये आचार्येण
सह संवाद ऐक्यं भवेत्तद् घुणाच्चरं ज्ञेयम् । यथा काष्ठात्रयवधत्तये
कदाचित् ककाराच्चरारुक्तिरुत्पद्यते पान्तु तदच्चरं घुणेन न बुद्ध्या
लिखितं तत्रैव आर्यभटस्य सह प्रादिव्यैक्यं न तदुद्भिभवमित्यात्मप्रशंसा-
ऽऽचार्येण कर्तेति ॥ ६१ ॥

भगणादिष्वार्यभटवाक्यानि च ।

युगरविभगाः स्युष्टु शशि वयगिरियदुशुक्ल कु द्विशिखणलसृष्ट प्राक् ।

अनि दुद्विष्य गुरु खिल्युभ कुत्र भदलिभुनुष्ट भृगुबुध सौराः ॥ १ ॥

चन्द्रोच्च ज्वलिष्व बुध सुगुशियुन भृगु जवलिष्वरु शैवार्काः ।

बुफिनच पातविलोमा बुधाङ्गजाकादयाश्च लङ्कायाम् ॥ २ ॥

(आर्यभटस्य संख्याप्रकाशनार्थं सङ्केतो गणकतरङ्गिण्यां द्रष्टव्यः)

इदानीमात्मप्रशंसामाह ।

मध्यगतिज्ञं वीक्ष्य श्रीषेणार्यभटविष्णुचन्द्रज्ञाः ।

सदसि न भवन्त्यभिमुखाः सिंहं दृष्ट्वा यथा हरिणाः ॥ ६२ ॥

मध्यगतिज्ञमाचार्यमध्यग्रहानयनवेत्तारं वीक्ष्य श्रीषेण-आर्यभट-
विष्णुचन्द्रोक्तानां मध्यग्रहानयनवेत्तारः सदसि अभिमुखा न भवन्ति यथा
हरिणाः सिंहं दृष्ट्वा तस्याभिमुखा न भवन्तीति स्पष्टोऽर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं मध्यमाधिकारस्योपसंहारमाह ।

पुनर्भगणमानयाताहर्गणदिनवारमध्यमाद्येषु ।

मध्यमगतिस्त्रिषष्ट्यार्याणां प्रथमः कृतोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते मध्यमाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

आर्याणां त्रिषष्ट्याऽयं मध्यमगतिरध्यायः कृत इति ॥ ६३ ॥

मधुसूदनसूनुनादितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह त्रिषुजोक्ते ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितो मध्यगतौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकृपालुदत्तसूनुसुधाकरद्विवेदिधिरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके मध्यमाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

This PDF was produced by
Melbourne-based mathematics
researcher, Jonathan Crabtree, with
the permission of the University of
Chicago Library, owners of the
microfilm upon which this PDF was
created.

Brahmagupta's Brāhmasphuṭasiddhānta by
[Sudhākara Dvivedin](#) is licensed under a
[Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International License](#).

Based on a work at
www.lib.uchicago.edu

अथ स्पष्टाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भयोजनमाह ।

यस्मात्तु मध्यतुल्यः प्रतिदिवसं हरयते ग्रहो भगणे ।

तस्माद्दृक्तुल्यकरं वक्ष्ये मध्यस्फुटीकरणम् ॥ १ ॥

भगणे भक्षये । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इदानीमर्थज्या आह ।

अर्थज्या मनुयमला मुनियमवेदा वसुज्वलनपट्टकाः ।

रसकृतवसवः शशिपञ्चखेन्दवरचन्द्रशरसूर्याः ॥ २ ॥

षडुदधिमनवो भूताग्निरसशशः क्वा मुनीन्दुवसुचन्द्राः ।

इन्दुनवनन्दचन्द्रा रसतिथियमला रवित्रियमाः ॥ ३ ॥

क्षिप्रेषुजिनाः कृतनवपञ्चयमा नन्दचन्द्रमुनिपट्टाः ।

दन्ताष्टयमा गुणरामनवयमाः शशियमखरामाः ॥ ४ ॥

आतुनवखगुणा नवशरचन्द्रगुणाः सप्तशून्ययमदहनाः ।

द्विजिनगुणास्त्रिरसरदाः स्वसप्तयमवह्नयो व्यस्ताः ॥ ५ ॥

मनुयमला इत्याद्वार्धज्याश्चतुर्विंशतिवृत्तपादे सन्ति । व्यस्ता
चक्रमज्या इत्याद्यादि संवन्धः ।

अर्थज्याः क्रमज्याश्च चतुर्विंशतिः ।

२१४ । ४२० । ६३८ । ८४६ । १०५१ । १२५१ । १४४६ । १६३५ ।

१८१० । १९८१ । २१५६ । २३१२ । २४५८ । २५६४ । २६९८ । २८३२ ।

२९३३ । ३०२१ । ३०९६ । ३१५८ । ३२०७ । ३२४२ । ३२६३ । ३२७७ ।

इदानीमुत्क्रमज्या आह ।

मुनयोऽष्टयमास्त्रिरसा रुद्रशशः सप्तशून्यचन्द्राः ।

नववेदयमा मुनिगुणद्वितायना वसुगुणसमुद्राः ॥ ६ ॥

भूमीन्द्रियेषवो रसनगर्तवश्चन्द्रशीतकरवसवः ।

शरवसुनन्दाः सागरद्वयशशाङ्का नवाङ्काः ॥ ७ ॥
 त्रिविषयवेदशशाङ्काः पञ्चाभिरसेन्दवोऽन्वियमधृतयः ।
 अतिधृतिस्वयमा नवशशियमपञ्चाः सागरद्विजिनाः ॥ ८ ॥
 रदरसयमला गुणवेदवसुयमाः षट्त्रिविषयशून्यगुणाः ।
 त्वमुनिरदा व्यासार्धं नवरदचन्द्रा जिनांशज्या ॥ ९ ॥

उत्क्रमज्याश्चतुर्विंशतिश्च वृत्तगतेऽधो लिखिताः सन्ति ।

० । २८ । ६३ । १११ । १७४ । २४६ । ३३० । ४३८ ।
 ५५१ । ६७६ । ८११ । ९८५ । १११४ । १२८६ । १४५३ । १६३५ ।
 १८२४ । २०१६ । २२१६ । २४२४ । २६३२ । २८४३ । ३०५६ । ३२७० ।

नवरदचन्द्राः = १३२६ जिनांशानां परमक्रान्त्यंशानां ज्याऽस्तीये
 सन्ततोपयोगित्वात् पठितेत्यर्थः ।

अज्ञोपपत्तिः । वृत्तगते चतुर्विंशतिः क्रमज्या उत्क्रमज्याश्च
 $\frac{१०}{२४} = \frac{१० \times ६०}{२४} = २५'$ कलावृद्धा आचार्येण त्वमुनिरद ३२७० व्यासार्धं
 ज्योत्यन्तिविधिनाऽऽनीय पठिता इति सुगमा । तत्रापि । भास्करादीनां
 मते वसुपावकवेदराम ३४३८ व्यासार्धं प्रथमज्या स्वल्पान्तरात् २२५ । इय-
 माचार्योक्तव्यासार्धेना ३२७० नेन गुणा वसुपावकवेदराम ३४३८ कृता
 ज्ञाताऽऽचार्योक्ता प्रथमज्या = $\frac{३०५ \times ३२७०}{३४३८} = \frac{३५ \times ३४३०}{३८३} = \frac{३५ \times १६३५}{१६९}$
 $= \frac{४०८०५}{१६९} = २१४ \frac{१}{१६९} = २१४$ स्वल्पान्तरात् । इयमन्याः क्रमज्या उत्क्रम-
 ज्याश्च सिध्यन्ति ।

आचार्येण किमर्थं त्रिज्या त्वमुनिरद ३२७० मित्ता गृहीता इत्यस्य
 मीमांसा भूमिकायां भविष्यति । एवं पठिताभिज्याभिश्चतुर्विंशतिभागानां
 ज्या १३२६ एतावती परमक्रान्त्यया भवतीति स्फुटा वाचना ॥ ३-६ ॥

इदानीं वापात् ज्ञानयनमाह ।

लिप्तास्तत्त्वयमहता लब्धज्या ज्यान्तराहतात् शेषात् ।

तिथिकृतिहृतात् फलयुता लब्धज्या ज्याग्रहणमेवम् ॥ १० ॥

तिथिकृतिः शतद्वयाधिका पञ्चविंशतिः = २२५ । शेषं स्फुटार्धम् ।

अज्ञोपपत्तिः । 'तत्त्वाश्विभक्ता असवः कला वे'त्यादि भास्करान-
 यनोपपत्तिवत् स्फुटा ॥ १० ॥

इदानीं जीघातश्चापानयनमाह ।

ज्यां प्रोह्य शेषगुणितास्तत्त्वयमा ज्यान्तरोद्धृता लब्धम् ।

क्षेप्यं विशुद्धजीवासंख्यातिथिकृतिवधे चापम् ॥ ११ ॥

स्पष्टार्धमुपपत्तिश्च व्यासाधनवैपरीत्येन सुगमा ॥ ११ ॥

इदानीं मन्दशीघ्रकेन्द्रे केन्द्रबाहुकोटिज्ये आह ।

मध्याक्षिशोध्य मन्दं शीघ्रात्संशोध्य मध्यमं केन्द्रम् ।

अयुजि गतयेययोर्युजि पदेऽन्यथा बाहुकोटिज्ये ॥ १२ ॥

अयुजि पदे गतयेययोर्युजि पदेऽन्यथा बाहुकोटिज्ये साध्या । अर्थात् दि-
 वसपदे गतावुजज्या गम्यात् कोटिज्या साध्या । युजि समे पदेऽतोऽन्यथा-
 ऽर्थात् गम्यावुजज्या गतात्कोटिज्या साध्या । शेषं स्पष्टार्धम् ।

अज्ञोपपत्तिः । 'मृदूत्वेन हीनो यदो मन्दकेन्द्र'मित्यादि भास्क-
 रोक्तविधिना स्फुटा ॥ १२ ॥

इदानीं स्पष्टपरिध्यानयनमाह ।

त्रिज्याहृता भुजज्या युगयुक्परिधिद्वयान्तरगुणाप्त्या ।

युग्मान्तपरिधिरधिको हीने हीनोऽधिके स्पष्टः ॥ १३ ॥

भुजज्या केन्द्रज्या युगयुक्परिधिव्यान्तरेण युग्मान्तोच्चान्तपरिध्या-
 न्तरेण गुणा त्रिज्याहृता । आप्या लब्ध्या युग्मान्तपरिधिरधिकः कार्यो
 यद्योच्चान्तपरिधेर्युग्मान्तपरिधिरस्यो भवेदधिके च लब्ध्या हीनः कार्य-
 स्तदा स्पष्टः परिधिर्भवेत् ।

अज्ञोपपत्तिः । त्रिज्यातुल्यथा केन्द्रभुजज्या यदि युग्मान्तोच्चप-
 रिध्यान्तरं लभ्यते तदेतदकेन्द्रज्या किं लब्धं परिध्यान्तरस्य चयापचयवशाद्

धनर्णमित्यादिषासना सुगमा ॥ १३ ॥

इदानीं भुजकोटिफले स्पष्टां कोटिं चाह ।

तद्गणिते ज्ये भांशैर्हते फले कोटिफलयुता त्रिज्या ।

आयन्तयोर्विहीना पदयोर्द्वितृतीययोः कोटिः ॥ १४ ॥

ज्ये भुजकोटिज्ये तेन स्पष्टपरिधिना गुणिते भांशे ३६० हूते फले भुजकोटिफले भवतः । त्रिज्याऽऽद्यन्तयोः पदयोरर्थात् मृगादिकेन्द्रे कोटिफलेन युता कार्या । द्विचतुर्थयोः पदयोरर्थात् कर्ष्यादिकेन्द्रे त्रिज्या कोटिफलेन विहीना कार्या तदा कोटिः स्पष्टा कोटिर्भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । 'स्वेनाहते परिधिना भुजकोटिजीवे' तथा 'त्रित्या
तथा कोटिफलैर्न युक्ता' इत्यादि भास्करोक्तैर्न विधिना स्फुटा ॥ १४ ॥

इदानीं कर्णानयनं प्रकारान्तरेण भुजफलानयनं चाह ।

तद्भुजफलकृतियोगात् मूलं कर्णः पदेष्वप्युक्तः ।

स्वपरिधिगुणा क्रमोत्क्रमजीवा भांशैर्हता मन्दे ॥ १५ ॥

तस्याः स्फुटकोटिर्भुजफलस्य च कृत्वा यौगात् मूलं कथं भवेत् ।
 त्र्ययुक्तपदे क्रमज्या केन्द्रक्रमज्या स्वपरिधिगुणा युग्मपदे केन्द्रोत्क्रमज्या
 स्वपरिधिगुणोभयच भांशैश्च ६० ह्रिता, मन्दे इत्यस्यापि संबन्धः । एवमुक्त
 मज्यातो यत्फलं तत्परमे भुजफले हीनं कार्यमित्यध्याहार्यम् ।

अज्ञोपपत्तिः । कर्णोपनयने भास्करोक्तैव । प्रथमपदे गतांशानां क्रमज्या स्वपरिधिगुणा भांशहृता पूर्वप्रकारेण भुजफलं स्फुटमेव । द्वितीयपदे गम्यांशानां क्रमज्या गतोत्क्रमज्योर्नाज्ययासमा सा परिधिगुणा भांशहृता जातं भुजफलम् = $\frac{\text{परि (त्रि-वृत्क्रमज्या)}}{\text{भांश}}$

= परमभुजफलं = $\frac{\text{परि} \times \text{उत्क्रमज्या}}{\text{भाज्य}}$ । एवं शुभपदे उत्क्रमज्यातो यत्फलं तेन परमं भुजफलं हीनं तदा वास्तवं भुजफलम् । एवं क्रमेण चतुर्षु पदेषु भुजफलम् ।

द्विती प्रपदे

प्रथमपदे
कमला-प
भांज , पदान्ते परमं भुजफलम्

परमं भुजफलम् — उत्क्रमण्याः प
भांश

पदान्तं शून्यं भुजफलम् ।

सत्यार्थपदं

वृत्तीयपदे
कर्मणा य पदान्ते परमं भुजकलम्
भांश्च

परमं भुक्तफलम् — उत्कमज्याः च भाग्य

यद्वान्ति शून्यं भुजफलम् ।

अज्ञातक्रमज्यागतं फलं परमे भुजफले स्यात् कार्यमित्याध्याहारश्च-
तुर्वेदाचार्यसम्मतः । वस्तुत आचार्यसूत्रतो नायमर्थ उत्पद्यते ॥ १५ ॥

इदानीं पूर्वोक्तफलस्य ज्ञाप्यत्वं धनस्य ततो भुज्जफलं च संस्कारेणाह ।

क्षयधनधनक्षयास्तत्फलानि शीघ्रेऽन्यथा धनं धनयोः ।

अणमृणयोर्योगोऽन्तरमृणधनयोस्तुल्ययोः शून्यम् ॥ १६ ॥

पुण्योपपत्तयानि मन्त्रे मन्त्रकर्मणि पदकर्मणि सद्य-धन-धन-सया
भवन्ति । शीघ्रे शीघ्रकर्मणि वात्यथाऽथैत् पदकर्मणि धनस्यस्यधनानि
भवन्ति । ततो धनयोर्वैगो धनमृत्तयोर्वैगश्च चणं तथा चणधनयो-
न्तरं च संस्कारवशतो धनौ भुजफलं भवति । धनयोस्तुत्ययोर्वैशात्
शून्यमेव भुजफलमित्यर्थतः सिध्यति ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमद्वितीयपदयोर्मेषादिकेन्द्रम् । तृतीयचतुर्थपद-
योश्च तुलादिकेन्द्रम् । मेषादिकेन्द्रे मन्त्रकर्मणि भुजफलवापसमं मन्त्रफ-
लमृणं तुलादिकेन्द्रे च धनम् । अतः प्रथमे पदे भुजफलमृणं द्वितीये च धन-
म् । एवं तृतीयचतुर्थपदयोर्भुजफलं धनं यतस्तस्माद्भुजमन्त्रफलमुत्पद्यते ।

$$\text{द्वितीयपदे भुजफलं पूर्वगतम्} = \text{परमभुजफल} - \frac{\text{प. उत्क्रमज्या}}{\text{अंश}} \text{ धनसंख्य}$$

$$\text{तृतीयपदे भुजफलम्} = - \text{परमभुजफल} + \frac{\text{प. उत्क्रमज्या}}{\text{अंश}} \text{ । एवं चतुर्थपदे पूर्वगतं}$$

भुजफलं धनम् - परमभुजफल - $\frac{\text{परमभुजफल}}{\text{भाण्ड}}$ । प्रथमे यदे स्यात् तृतीये धनं
मेघतुलादिकेन्द्रत्वात् प्रसिद्धमेव । एवं यदक्रमेण फलानि मन्वे स्यधन-

धनक्षयाख्यानि भवन्ति । शीघ्रे च व्यस्तशोधनेन केन्द्रं साधितमतस्तत्र
मेषादिकेन्द्रे धनं तुलादिकेन्द्रे अणं फलं भवति । अतस्तत्रान्यथा भुजफलं
साधितम् ॥ १६ ॥

इदानीं मन्दफलं शीघ्रफलं चाह ।

तत्रापि मन्दफलं फलयोगान्तरवशात् धनमृणं वा ।

शीघ्रफलं तद्गुणिताद्यासार्धात् कर्णलब्धधनुः ॥ १७ ॥

तस्य मन्ददोःफलस्य चापं मन्दफलं पूर्वसाधितयोः फलयोगा-
नान्तरवशाद् धनं वा अणं भवति । व्यासार्धात् तेन पूर्वगततेन शीघ्र-
भुजफलान् गुणितात् शीघ्रकर्णेन तस्माद्वल्लब्धं तस्य धनुः शीघ्रं फलं
भवति ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करमन्दशीघ्रफलसाधनविधिना स्फुटा ॥ १७ ॥

इदानीं स्फुटौ रविचन्द्रावाह ।

देशान्तरे खमध्ये भुजफलचापे भुजान्तरे च कृते ।

उन्मण्डलेऽर्कचन्द्रौ स्पष्टौ रविचरदले क्षितिजे ॥ १८ ॥

यदि खमध्ये स्पष्टमध्याह्ने स्फुटौ रविचन्द्रावपेक्षितौ तदा मध्ये
रवौ चन्द्रे वा भुजफलचापे मन्दफले भुजान्तरे देशान्तरे च संस्कृते
सति रविचन्द्रौ स्फुटौ भवतः । एवमुन्मण्डले स्थनिरक्षितिजे च फल-
चयसंस्कारेण स्फुटौ रविचन्द्रौ भवतस्तत्र रविचरदले रविचरार्धफले
च संस्कृते स्थितिजे रविचन्द्रौ स्फुटौ स्तः । अर्कौदयास्तमययोरित्य-
धिमश्लोकेन संबन्ध इति ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करविधिना स्फुटा ॥ १८ ॥

इदानीं चरार्धसंस्कारे विशेषमार्गभटदूषणं चाह ।

अर्कौदयास्तमययोर्यदिना चरार्धेन रात्रिदिनदलयोः ।

न स्फुटमार्गभटोक्तं स्पष्टीकरणं स्फुटोक्तिरतः ॥ १९ ॥

रात्रिदिनदलयोर्धरात्रे दिनार्धं च चरार्धेन विना विना चरसं-
स्कारेण स्फुटौ रविचन्द्रौ भवतः ।

मार्गभटोक्तं स्पष्टीकरणं न स्फुटमतः स्फुटोक्तिः स्फुटीकरणस्या-
क्तिः कथनं युक्ताऽस्ति - इत्यात्मस्फुटीकरणारम्भे कारणं कथयति ब्रह्म-
गुप्त इति ।

अत्रोपपत्तिः । गोलसूत्र्या स्वदेशनिरक्षयो रात्र्यर्धे दिनार्धे च युग-
पदेव भवति । अतस्तत्र चरसंस्काराभाव इति स्फुटं गोलविदामिति ॥ १९ ॥

इदानीं स्पष्टीकरणार्थं रविचन्द्रयोर्मन्दपरिधिभागानाह ।

सूर्यस्य मनुक्षितयं ज्यंशोनं दिनदले नतस्य प्राक् ।

तिथिघटिकाभिरुप्यंशाधिकोनमूनाधिकं पश्चात् ॥ २० ॥

द्युदले जिनलिप्तोनं दशनक्षितयं द्विशरकलोनं प्राक् ।

पश्चात् युनोनमिन्दोः सूर्य इव ऋणे धने परिधिः ॥ २१ ॥

अत्र वा धने मन्दफले सूर्यस्य दिनदले मनुक्षितयं ज्यंशोनं कार्यम् ।
अथौत् चतुर्दश भागा द्विधौभयत्र भागज्यंशेन हीनास्तदा ते अणो वा धने
मन्दफले मध्याह्ने मन्दपरिधिभागा भवन्ति । अणो धने च फले मध्याह्नतः
प्राक् पञ्चदशघटिकाभिर्नतस्य रवेर्दिनदलपरिधिमानं यथासंख्यं ज्यंश-
धिकोनं कार्यम् । पश्चिमे कपाले च पञ्चदशघटिकाभिर्नतस्य रवेर्दले
धने च फले तद्विनदलपरिधिमानं यथासंख्यं भागज्यंशेनानाधिकं कार्य-
म् । एवं प्राक् पश्चादुन्मण्डलस्य रवौ तस्य मन्दपरिधिभागा भवन्ति ।
एवं चन्द्रस्य अणो धने च फले दशनक्षितयं जिनलिप्तोनं तदा द्युदले
मन्दपरिधिभागा भवन्ति । सूर्य इव प्राक् पश्चात् पञ्चदशघटिकाभि-
र्नते द्विधौ अणो च फले तद्विनदलपरिधिमानं द्विशरकलोनम् । धने फले
ताभिर्घटिकाभिः प्राक् पश्चात्ते द्विधौ तद्विनदलपरिधिमानं द्विशरक-
लाभिः क्रमेण युनोनं तदा प्राक् पश्चादुन्मण्डलस्य विधौतस्य मन्दप-
रिधिभागा भवन्ति ।

एवं रवेर्दले

धने मन्दफले

प्रागुन्मण्डलस्य रवौ = १४° । ०'

प्रागुन्मण्डलस्य रवौ = १३° । २०'

मध्याह्ने = १३ । ४०

मध्याह्ने = १३ । ४०

पश्चिमोन्मण्डलस्य रवौ = १३ । २०

पश्चिमोन्मण्डलस्य = १४ । ०

चन्द्रस्य चणफले	धने फले
प्रागुन्मण्डलस्य विधौ = ३०° । ४४'	प्रागुन्मण्डलस्य विधौ = ३०° । ४४'
मध्याह्ने = ३१ । ३६	मध्याह्ने = ३१ । ३६
पश्चिमान्मण्डलस्य = ३२ । २८	पश्चिमान्मण्डलस्य = ३० । ४४

अत्र भास्कराचार्यः । 'चतुर्वेदाचार्येणाप्युपलब्धिरेव वासनेत्यभिहितम् । यदीदृश्युपलब्धिरेव तदाऽस्माभिः किं नाङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

इदानीमभीष्टे नते स्फुटपरिध्यानयनमाह ।

तद्बुधदलपरिध्यन्तरगुणा कृता त्रिज्यया च नतजीवा ।
ऊने धनमृणमधिके दिनार्धपरिधौ स्फुटः परिधिः ॥ २२ ॥

स्पष्टार्धमुपपत्तिश्च जैराशिकेन स्फुटा । 'तिथ्यन्तनाडीनतबाहुमौख्या लघ्याकंशीतांशुफले विनिघ्ने' इति भास्करोक्तं द्रष्टव्यं स्पष्टाधिकारं ॥ २२ ॥

इदानीं मन्दफलस्य धनार्णत्वमाह ।

भुजफलचार्ष केन्द्रे षड्भारयूने रवावृणं मध्ये ।

स्वभुजफलचापमेवं षड्भारयधिके धनं भवति ॥ २३ ॥

षड्भारयूने केन्द्रे मेषादिकेन्द्रे षड्भारयधिके तुलादिकेन्द्रे मध्ये रवौ भुजफलचापं मन्दफलं क्रमेण चणं धनं कार्यमिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'तुलाज्जादिकेन्द्रे फलं स्वर्णमेवं मृदु ज्ञेय' मित्यादि भास्करोक्त्या स्फुटा ॥ २३ ॥

इदानीं रविवन्दस्फुटीकरणे विशेषमाह ।

देशान्तराद्यमेवं स्पष्टीकरणं दिनार्धपरिधिभ्याम् ।

कृत्वा तत्तिथ्यन्तस्फुटपरिधिभ्यां स्फुटावसकृत् ॥ २४ ॥

एवं पूर्वोक्तं रविवन्दयोर्दिनार्धपरिधिभ्यां देशान्तराद्यं स्पष्टीकरणं कृत्वा स्फुटाभ्यां रविवन्द्याभ्यां ग्रहणे तिथ्यन्तं साधयेत् । ततस्तत्तिथ्यन्तकालिकाभ्यां रविवन्दयोः स्फुटपरिधिभ्यां पुनः स्पष्टौ रवि-

चन्द्रौ कार्यौ ताभ्यां पुनस्तिथ्यन्तस्ततः पुनः स्फुटपरिधिभ्यां स्फुटौ रविचन्द्रौ । एवमसकृत् स्फुटौ रविचन्द्रौ ग्रहणोपयोगिनौ भवत इति भास्करोक्तं आचार्योपेक्षयाः स्फुटः ।

श्रीब्रह्मगुप्तेन नतकर्म सकृद्विधिनैव यथा स्यात् तथाऽत्र प्रदर्श्यते । कल्प्यते गणितागततिथ्यन्तकालस्यासकृत्साधितनतकर्मसंस्कृतर रविचन्द्रोत्पत्तिथ्यन्तकालस्य चान्तर्गता घट्यः = या तत्संबन्धिनीऽशाः = इ या । गणितागततिथ्यन्तकाले रवेनैतकालांशाः = न । अनयोः संस्कारो वास्तव्यनतकालांशाः = न ± इ या । यदि षष्ठा घटीभिर्गन्त्यन्तरकला लभ्यन्ते तदा 'या' घटीभिः का इति ज्ञाता 'या' घटीषु रविवन्दयोरन्तरकलाः = $\frac{(\text{चंगक} - \text{रगक}) \text{ या}}{६०} = \text{ग. या} । \left(\text{अत्र ग} = \text{गन्त्यन्तरम्} = \frac{\text{चंगक} - \text{रगक}}{६०} \right)$

अथ 'तिथ्यन्तनाडीनतबाहुमौख्या' इत्यादि भास्करोक्तविधिना वास्तवं नतकर्म सूर्यस्य = $\frac{\text{रफ. ज्या} (न \pm इ या)}{४८३०} = \text{रफ. ज्या} (न \pm इ या) ।$

चन्द्रस्य = $\frac{\text{चफ. ज्या} (न \pm इ या)}{४३०५} = \text{चफ. ज्या} (न \pm इ या) ।$

अत्र रफ. = $\frac{\text{रफ}}{४८३०}$ । चफ. = $\frac{\text{चफ}}{४३०५}$ बोध्यम् ।

अनयोः संस्कारः पूर्वसाधितान्तरेण तुल्यो भवितुमर्हति कथमन्यथा गणितागतयोर्नतकर्मसंस्कृतयोश्च रविवन्दयोः 'या' घट्यन्तरे समानमन्तरमुपपद्येत । अतो ज्ञातो तुल्यो पक्षौ -

गया = चफ. ज्या (न ± इ या) - रफ. ज्या (न ± इ या)

= (चफ. - रफ.) ज्या (न ± इ या) । उभयत्र (चफ. - रफ.) या

इत्यनेन भजनात्

$\frac{\text{ग}}{\text{चफ.} - \text{रफ.}} = \frac{\text{ज्या} (न \pm इ या)}{\text{या}} = \text{परः} = \text{प} ।$ यदि दशानामंशानां ज्या = २१

तदा 'इया' मित्यंशानां केति ज्याइया = $\frac{२१ \times इया}{१०}$ । एवम्, ज्याइया = $\frac{२१ \times ३या}{१०} = \sqrt{\frac{\text{वि. उज्याइया}}{२}} = \sqrt{६० \cdot उज्याइया} ।$ अतो वास्त-

विधिना उज्याइया = $\frac{२९^१ \times ३^० ०१^१}{१०^१ \times ६०}$ ॥ अथ 'चापयोरिष्टयोर्दोर्त्य' इत्या-

दिना स्या (न ± इया) = $\frac{\text{ज्यान} \cdot \text{कोज्याइया}}{\text{चि}} \pm \frac{\text{कोज्यान} \cdot \text{इयाइया}}{\text{चि}}$

= ज्यान - $\frac{\text{ज्यान} \cdot \text{उज्याइया}}{\text{चि}} \pm \frac{\text{कोज्यान} \cdot \text{इयाइया}}{\text{चि}}$

= ज्यान - $\frac{\text{ज्यान} \cdot २९^१ \times ३^० ०१^१}{१०^१ \times ६० \times १२०} \pm \frac{\text{कोज्यान} \cdot २९ \times \text{इया}}{१० \times १२०}$

= ज्यान - $\frac{\text{ज्यान} \cdot ०१^१}{\left(\frac{२००}{२९}\right) \times २} \pm \frac{\text{कोज्यान} \cdot \text{या}}{२९}$

= ज्यान - $\frac{\text{ज्यान} \cdot ०१^१}{२ हा^१} \pm \frac{\text{कोज्यान} \cdot \text{या}}{हा} \left(\text{अच हा} = \text{हर} = \frac{१००}{२९} \right)$

पूर्वरीत्या, प = $\frac{\text{ज्या (न ± इया)}}{\text{या}} = \frac{\text{ज्यान}}{\text{या}} - \frac{\text{ज्यान या}}{\text{२ हा^१}} \pm \frac{\text{कोज्यान}}{\text{हा}}$

उभयत्र हरणं गुणनात् । ध्रु = ध्रुवः = परः × हरः = $\frac{\text{ज्यान} \cdot हा}{या} - \frac{\text{ज्यान} \cdot या}{२ हा}$

± कोज्यान । समशोधनेन ज्यान-भक्तेन च । ± च = अपरः

= $\frac{\text{ध्रु} \pm \text{कोज्यान}}{\text{ज्यान}} = \frac{हा}{या} - \frac{या}{२ हा}$ । छेदगमेन । २ हा^१ - या^१

= ± २ अ-हा-या । समशोधनेन । या^१ ± २ अ-हा-या = २ हा^१ ।

वर्गपूरणेन, या^१ ± २ अ-हा-या + अ-हा^१

= अ-हा^१ + २ हा^१ = हा^१ (अ^१ + २) । मूलग्रहणेन या ± अ-हा

= हा ✓ अ^१ + २ । अतः या = हा (✓ अ^१ + २ ± अ) एतेन-

गत्यन्तरकलाः षष्टिभक्ता गत्यन्तरं भवेत् ।

फललिप्ताः स्वहाराणां रवीन्द्रोश्च फलं क्रमात् ॥

गत्यन्तरं फलवियोगद्वयं विधोः प्राक्

स्ये तत्फलेऽन्यसमये युतिहृत् पराक्यम् ।

साध्याश्विनो विधुकरैर्विहृता हरस्त-

चिघ्नं परेण भवति ध्रुवसंज्ञकं तत् ॥

स्वीयध्रुवो नतत्रकोटिगुणेन हीनो

मौज्या नतासुभयया विहृतोऽपरोऽस्य ।

वर्गात् पदं करयुतादपरोनितं त-

द्वारप्रमेकमिह दण्डमुखं विधोः प्राक् ॥

अस्ये फले रविफलात् स्वफलस्य वास्ये

हीनान्यथा च सहितेष्टफलान् नूनम् ।

तिथ्यन्तदण्डमितिरच भवेत् स्फुटा सा

प्राक् चेद्विधोधनफलाल्पमथात्र सौरम् ॥

तर्हि ध्रुवात् नतत्रकोटिगुणादिहान्यः

साध्या शिवा गणितगोलविदा मुदेष ।

श्रीब्रह्मगुप्तनतकर्म भवेत् सुसूक्त-

मेघं सकृत् सकलसज्जनरञ्जनार्थम् ॥

इति मद्रुक्तमुपपद्यते । अत्र विधोः प्रागित्यादिभिर्व्या विशेषोऽभि-
हितस्तस्यापवर्तितधेनवर्गगणितेनोह्य । इति ॥

इदानीं ग्रहणे रविग्रहणेनतकालमाह ।

प्राक् पश्चाद्वा याभिर्घटिकाभिर्दिनदलाकृतः सूर्यः ।

तिथ्यन्ते तद्विहितं त्रिंशद्धटिकावशेषाभिः ॥ २५ ॥

विपरीतमर्धरात्रात् चन्द्रग्रहणे शशी रविग्रहणे ।

सूर्यो यतो नतस्ताभिरेव घटिकाभिरिन्दुरपि ॥ २६ ॥

चन्द्रग्रहणे तिथ्यन्ते पूर्णान्तसमये प्राक् वा पश्चाद्व्याभिर्घटिका-
भिर्दिनदलात् दिनाधेनो नतो रविर्भवति तत् सूर्यस्य नतकालमानं वि-
हितं भवति । ताभिर्घटिकाभिः किंविशिष्टाभिस्त्रिंशद्धटिकावशेषाभि-
विपरीतमर्धरात्रात् शशी नतो भवति । अर्थात् तिथ्यन्ते याभिर्घटिकाभि-
रविर्नतस्ताभ्यस्त्रिंशद्धटिका विज्ञेय्य शेषं शशिनोऽधरात्राद्विपरीतं नतं
यदि रवेः प्राक् तदा शशिनः पश्चाद्वदि रवेः पश्चात्तदा शशिनः प्राक्
नतमर्धरात्राद्ववतीति । रविग्रहणे यतो याभिर्घटिकाभिः सूर्यो नत-
स्ताभिरेव घटिकाभिस्तस्मिन्नेव कपाले चन्द्रोऽपि नत इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । चन्द्रग्रहणे पूर्णान्ते रविचन्द्रौ यद्भ्रान्तरितावत ऊर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ताद्याभिर्घटिकाभी रविर्नतस्त्रिंशता रहिताभिस्ताभि-
विपरीतकपाले शशी नतो भवति । रविग्रहे द्वयोरेकराश्याद्यवयव-
गतत्वादेककपाले समा एव नतघटिका इति सर्वे सिद्धान्तविदां
स्फुटमेव ॥ २५-२६ ॥

इदानीं नतकर्मोहः ।

दिनदलपरिधिस्फुटतिथि-

नतकेन्द्रज्यावधो गुणोऽर्कचन्द्रोः ।

इन्द्रतिधृतिः १६१ भिन्नवनव-

वेदैः ४६६ न्यासार्धकृतिः १०६६२६०० भक्तः ॥ २७ ॥

फलविकला वा सूर्ये प्रागृणमसकृन्ते धनं पश्चात् ।

केन्द्रफलमृणं चन्द्रेऽन्यथा धनं प्रागृणे स्पष्टौ ॥ २८ ॥

दिनदलपरिधिभ्यां यौ स्फुटौ रविचन्द्रौ ताभ्यां या तिथिस्ति-
थ्यन्तस्तत्र यो नतो नतकालस्तस्य केन्द्रस्य च व्ययार्धधः कार्यः । स यदि
रवेस्ताहिं विधुनवभूमिभिः १६१ गुणितश्चन्द्रस्य चेत्तदा नवनववेदैः ४६६ गुणि-
तः । उभयत्र निज्यावर्ग १०६६२६०० भक्तः फलं विकला भवन्ति । प्राक्
नते सूर्ये तत्फलमृणं पश्चात्तते च धनं कार्यम् । चन्द्रे तत्केन्द्रफलं पूर्वा-
गतं विकलात्मकं प्राक् कपाले अण्ये मन्दफले धनं कार्यमन्यथा प्राक् वा
पश्चिमे अण्यमेव विधेयमेवमसकृन्तदा स्फुटौ रविचन्द्रौ वा भवतः ।
'तद्व्युदलपरिधन्तरगुणा' इत्यादिना पूर्वं नतकर्मानीतमिदानीं पुनः
साधितमेता 'वा' शब्दप्रयोगो युक्तः ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वप्रकारेण दिनार्धपरिधिना मन्दफलकला रवेः

$$= \frac{२२५ दिव \times ज्याको}{२१४ \times भांश} । एतद्विकलाः = \frac{६० \times २२५ \times दिव \times ज्याको}{२१४ \times भांश} । रवेः परि-$$

धन्तरम् = $\frac{१}{२} \times \frac{ज्या}{त्रि}$ । ततोऽनुपातो यदि दिनार्धपरिधिना पूर्वागत
मन्दफलविकलास्तदाऽऽनीतेन परिधन्तरेण किं जाताः परिधन्तरसं-

न्धन्यः फलविकला रवेः

$$= \frac{६० \times २२५ \times दिव \times ज्याको \times ज्यान}{२ \times २१४ \times भांश \times त्रि \times दिव} = \frac{२० \times २२५ \times ज्याको \times ज्यान \times त्रि}{२१४ \times ३६० \times त्रि}$$

$$= \frac{३३५ \times ३६० \times ज्याको \times ज्यान}{९० \times २१४ \times त्रि} = \frac{२५ \times १६३५}{२१४} \times \frac{ज्याको \times ज्यान}{त्रि}$$

$$= \frac{४००५}{२१४} \times \frac{ज्याको \times ज्यान}{त्रि} = \frac{१६५ ज्याको ज्यान}{त्रि} । एवं चन्द्रपरिधन्तरेण चन्द्र-$$

गुणक उत्पद्यते । धनर्णवासना भास्करविधिना स्फुटा ॥ २०-२८ ॥

इदानीं भुजान्तरं स्फुटभुक्तिं चाह ।

अर्कफलभुक्तिघाताद्भगणकलासं भुजान्तरं रविवत् ।

स्फुटभुक्तिरतीतैष्यग्रहान्तरं वर्त्तमानेऽङ्गि ॥ २९ ॥

भगणकला अहोरात्रासवः । अतीतैष्यग्रहान्तरं दिनान्तरस्पष्ट-
ग्रहान्तरं वर्त्तमाने दिवसे स्फुटभुक्तिर्भवति । अर्थादव्यतनश्चस्तनस्फुट-
ग्रहयोरन्तरमेव तत्समयान्तराले स्फुटगतिर्भवतीति । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । आचार्येण स्वल्पान्तरादकलकलासमा एव
भास्करलोत्यासवः स्वीकृतास्ततोऽनुपातेन वासना सुग्रमा । 'ग्रहमा-
कादयात् प्राक् स्फुटाकादयः स्यादृणे तत्फले' इत्यादिभास्करविधिना
धनर्णवासना 'दिनान्तरस्पष्टग्रहान्तरं स्याद् गतिः स्फुटा तत्समयान्त-
राले' इत्यादिभास्करोक्तेरेव स्फुटगतिवासना च सुगमेति ॥ २९ ॥

इदानीं नतकर्मप्रशेन रविचन्द्रयोगतिफलमाह ।

क्षयधनहानिधनानि प्राक् पश्चादन्यथा रवेरिन्दोः ।

प्राग्वत् पश्चात् स्वगतौ धनक्षयक्षयधनानि प्राक् ॥ ३० ॥

'दिनदलपरिधिस्फुटतिथिनते' इत्यादिनाऽव्यतनश्चस्तनफलविक-
लानां यदन्तरं तानि विकलात्मकान्यन्तराणि प्राक्कपाले रवेः केन्द्रप-
दवशेन क्षयधनहानिधनानि भवन्ति स्वगतौ पूर्वसाधितरविमन्दस्फुट-
गतौ । पश्चात् कपाले वा अन्यथाऽप्यौ धनक्षयधनतयात्मकानि भवन्ति ।
इन्दोः पश्चात् कपाले प्राग्वत् । अर्थात् क्षयधनहानिधनानि भवन्ति ।

प्राक्कपाले च तान्येष धनस्यस्यधनानि भवन्ति चन्द्रमन्दस्फुटगता-
वित्यर्थः ।

रश्मिपक्षः । प्रथमपदे केन्द्रज्योपचीयते द्वितीये चापचीयते ।
एवं तृतीये पदे केन्द्रज्योपचीयते चतुर्थे चापचीयते । रवेः प्राक्कपाले
नतकर्म अणं पश्चिमे च धनं भवति । अतः प्रथमपदे अणफलस्यापच-
याचतकर्मान्तरमृणं द्वितीये अणफलस्यापचयाचतकर्मान्तरं धनं तृतीये
पुनरपि अणफलस्यापचयाचतकर्मे अणं चतुर्थे च अणफलस्यापचयाच-
नम् । पश्चिमकपाले नतकर्मणो धनत्वादन्यथा विपरीतं स्फुटमेव ।
चन्द्रस्य पश्चिमकपाले अणं धने च मन्दफले सर्वदा अणमेव नतकर्म ।
अतः स्यधनहानिधनानि केन्द्रपदेवशात् फलान्युत्पद्यन्ते । प्राक्कपाले
प्रथमपदे अणमन्दफले नतकर्मणो धनत्वात् केन्द्रज्याया अपचयत्वाच्च
नतकर्मान्तरं धनं भवति । द्वितीये पदे केन्द्रज्याया अपचयत्वात् नतक-
र्मान्तरमृणं तृतीये पदे मन्दफलं धनं नतकर्म अणं भवति केन्द्रज्याया-
श्चापचयोऽतो नतकर्मान्तरमृणम् । चतुर्थे केन्द्रज्याया अपचयत्वाच्चतकर्मे-
णश्च स्यत्वाच्चतकर्मान्तरं धनं भवतीति सर्वं निरवद्यम् । दिनान्तरस्फुट-
खगान्तरं स्फुटा गतिरिति नियमात् द्वितीयदिनेऽपि गतदिननतकालसम-
एव नतकालस्तेन केन्द्रज्याया एकोपचयापचयवशाच्चतकर्मान्तररूपद्विती-
यगतिकलस्य धनार्थत्वं समुचितमेवेति स्फुटं सिद्धान्तविदाम् ॥ ३० ॥

इदानीमात्मप्रशंसामाह ।

ब्रह्मोक्तमध्यरविशशितदुच्चतत्परिधिभिः स्फुटीकरणम् ।
कृत्वैवं स्पष्टतिथिर्दूरभ्रष्टान्यतश्चोक्तैः ॥ ३१ ॥

एवं ब्रह्मोक्तमध्यरविशशितदुच्चतत्परिधिभिः स्फुटीकरणं कृत्वा
स्पष्टतिथिः साध्या । यतोऽन्येषामार्यभटादीनां तन्त्रेषु य उक्ता मध्यर-
विशशितपरिध्यावयस्यैः स्पष्टतिथिर्दूरभ्रष्टा भवति-इति स्फुटोऽर्थः ॥ ३१ ॥

इदानीं व्यवहारोपयोगि रविचन्द्रयोः स्फुटीकरणमाह ।

स्वदिनार्धपरिधिशुजफलचापं मध्यार्कचन्द्रयोः कृत्वा ।

पूर्ववदन्यत् स्पष्टं संव्यवहारार्थमेवं वा ॥ ३२ ॥

स्वदिनार्धपरिधिना यदुजफलचापं मन्दफलं तदेव मध्यार्कचन्द्रयोः
कृत्वा संस्कृत्य अन्यद्वैशान्तरादि पूर्ववत् कृत्वा संव्यवहारार्थमेवं वा स्पष्टं
स्पष्टीकरणं कार्यम् । ब्रह्मगुप्तेनैवं स्पष्टीकरणं नतकर्मसंस्कारमन्तरा
व्यवहारार्थं स्थूलं प्रतिपादितमिति स्फुटमेव परन्तु भास्करेणैवं स्थूलमेव
रविचन्द्रयोः स्पष्टीकरणं सूक्ष्मत्वेन सर्वकर्माहंमङ्गीकृतम् । केवलं रविच-
न्द्रग्रहणयोरेव नतकर्मसंस्कार आनीतः । सायबलादेव 'मुहुः स्फुटातो
ग्रहणे रवीन्दुरस्तिथिस्त्विदं जिष्णुसुतो जगाद' इति भास्करेण ब्रह्मगु-
प्तमतमन्यथा प्रतिपादितमिति सुधीभिर्भुंशं विचिन्त्यम् ॥ ३२ ॥

इदानीं भौमादिस्पष्टीकरणे कारणमाह ।

आर्यभटस्याज्ञानान्मध्यममन्दोच्चशीघ्रपरिधिनाम् ।

न स्पष्टा भौमाद्याः स्पष्टा ब्रह्मोक्तमध्योच्चैः ॥ ३३ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ३३ ॥

इदानीं भौमादीनां मन्दशीघ्रपरिधिभागान् स्फुटीकरणं चाह ।

मन्दोच्चनीचवृत्त-

स्य परिधिभागाः सितस्य विषमान्ते ।

नव ६ युग्मान्ते रुद्राः ११

शीघ्रौजान्तेऽग्निरसयमलाः २६३ ॥ ३४ ॥

युग्मान्तेऽष्टशरयमा २५८ मन्दफलान्मध्यमः स्फुटो मध्यः ।
शीघ्रफलात् स्पष्टोऽसंकृदेवं स्वफलैर्ज्ञगुरुसौराः ॥ ३५ ॥

बुधमन्दपरिधिभागा

वसुरामाः ३८ सुरगुरोः खयस्त्रिंशत् ३३ ।

रविजस्य शून्यरामा ३०

ज्ञशीघ्रपरिधिर्द्विगुणचन्द्राः १३२ ॥ ३६ ॥

देवगुरोरष्टरसा ६८ भास्करपुत्रस्य शरगुणाः ३५ स्पष्टाः ।

कुजशीघ्रकेन्द्रपदगतयेयाल्पज्या त्रिभागोनैः ॥ ३७ ॥

सप्तभिरंशैर्गुणिता ६ । ४० दलाः*द्वयराशिन्ययासांशैः ।
अधिकोनः कुजमन्दो मृगकर्क्यादौ स्फुटो भवति ॥ ३८ ॥

तत्स्फुटपरिधिः खनगाः ७०

शीघ्रस्फुटपरिधिरासभागोनाः ।

वेदजिनाख्यंशोनाः २४३ । ४०

स्पष्टीकरणं कुजस्यैवम् ॥ ३९ ॥

मन्दफलं मध्येऽर्धं तच्छीघ्रफलस्य मध्यमे सकले ।

मध्येऽसकृत् क्षितिसुतः स्पष्टो भुक्तिः स्फुटा ग्रहवत् ॥ ४० ॥

शुक्रस्य मन्दनीचोच्चवृत्तस्य परिधिभागा विद्यमाने भोजान्ते
नव ९ । युग्मान्ते रुद्रा एकादश ११ । शीघ्रपरिधिभागा भोजान्ते २६३
युग्मान्ते २५८ । मन्दफलान्मध्यमः संस्कृतः स्फुटो मध्ये मन्दस्पष्टो
भवति । शीघ्रफलात् मन्दस्पष्टः संस्कृतः स्पष्टोऽसकृत् । अर्थात् स्पष्ट-
पहात् पुनर्मन्दफलमातीय तत्संस्कृतो मध्ये मन्दस्पष्टः साध्यस्तस्मा-
न्मन्दस्पष्टात्पुनः शीघ्रफलं विधाय तत्संस्कृतो मन्दस्पष्टः स्पष्टयहो
भवति । पुनरस्मात् स्पष्टयहात् पूर्ववन्मन्दस्पष्टस्पष्टो साध्यो यावदवि-
शेष इति । एवं बुधगुरुशनयः स्फुटा भवन्ति शुक्रश्चैवमित्यर्धत एव
सिध्यति । बुधमन्दपरिधिभागाः ३८ । श्रुताः ३३ । शनेः ३० । एते
भोजान्ते युग्मान्ते च । अर्थाद्बुधगुरुशनिमन्दपरिधिभागेषु संस्कारा-
भावः । बुधशीघ्रपरिधिभागाः १३२ । सुरगुरोः ६८ । भास्करपुत्रस्य
शनेः ३५ । एतेषु बुधगुरुशनिशीघ्रपरिधिभागेष्वपि संस्काराभावः सर्वत्रै-
कवृत्त्वात् ॥ कुजशीघ्रकेन्द्रं यस्मिन् पदे स्यात्तत्र गतयेययोगतगम्य-
योग्येऽस्या भागास्तेषां ज्या कार्या सा त्रिभागोनैः सप्तभिरंशैर्गुणिता
दलाद्वयराशिन्यया पञ्चवेदभागज्यया भक्ता । आप्रांशैर्मृगकर्क्यादिशीघ्र-
केन्द्रे कुजमन्दः कुजमन्दोच्चं क्रमेणाधिको हीनश्च कार्यः । एवं स्पष्टी-

* दिवाधराशिक्रियासांशैः—इति पाठान्तरम् ।

दिवाधराशिक्रिया = साधराशिक्रिया इति चतुर्वेदाचार्यः ।

+ स्फुटमन्दनीचोच्चवृत्तपरिधिः ।

करणोपयोगि कुजमन्दोच्चं स्फुटं भवति । तत्स्फुटपरिधिरस्फुटमन्द-
परिधिः । अर्थात् भौमस्य मन्दपरिधिभागाः ७० । अंशोना वेद-
जिना २४३ । ४० भागा मन्दोच्चसंस्कारार्थं ये पूर्वमाप्ता भागास्तैः
सर्वदा कनास्तदा भौमस्य स्फुटः शीघ्रपरिधिः स्यात् । तत एवं वक्ष्य-
माणं कुजस्य स्पष्टीकरणं भवति । मध्ये गणितागते मध्यमभौमे प्रथमं
मन्दफलमर्धं धनं वा ऋणं यथागतं देयम् । ततो मध्यमेऽर्धमन्द-
फलसंस्कृतमध्यमभौमेऽर्धमन्दफलसंस्कृतान्मध्यमभौमाद्याच्छीघ्रफलं तस्यार्धं
यथागतं धनं वा ऋणं देयम् । पुनरर्धफलद्वयसंस्कृतान्मध्याद्यान्मन्दफलं
तत्संस्कृतान्मध्याद्याच्छीघ्रफलं च ते सकले सम्पूर्णे मध्ये गणितागते भौमे
देये ततो जगुरुशनिवदसकृत् कार्यं यावदविशेषः । एवं क्षितिसुतो भौमः
स्पष्टो भवति । स्फुटा भुक्तिश्च ग्रहवत् साध्या । अर्थात् दिनान्तरस्पष्ट-
खगान्तरमेव तत्समयान्तरान्ते ग्रहस्फुटभुक्तिर्भवति । भास्कराचार्योक्तं
स्पष्टीकरणं सर्वमेतदनुवृत्तमेव । किन्तु शनेर्मन्दपरिधिभागा अत्र ३०
भास्करेण ५० गृहीताः । एवमत्र शनेः शीघ्रपरिधिभागा ३५ भास्करेण
च ४० गृहीताः । केन हेतुना भास्करेण भास्करपुत्रस्य परिधिभागेषु
वैषम्यं कृतमिति सुधीर्भिर्विभावनीयम् । चतुर्वेदाचार्यटीकायां यादृशः
पाठस्तादृश एवास्माभिर्मूले निवेशितः ।

अत्रोपपत्तिः । पृथुत्यामिना चतुर्वेदाचार्येण पलविधेर्वाभिहिता ।
यदीदृशी ब्रह्मोपलविधिरिति यदि दृग्भाषितैक्यकृतार्हं मान्यवेति ॥ ३४-४० ॥

इदानीं मन्दस्पष्टां स्फुटां गतिं दाह ।

ग्रहमन्दकेन्द्रभुक्ति-

ज्यान्तरगुणिताऽऽद्यजीवया २१४ भक्ता ।

खण्डं स्फुटपरिधिं

भगणांशहतं कलाभिस्तु ॥ ४१ ॥

मृगकर्क्यादावूनाधिका स्वमध्यमगतिः स्फुटाऽर्केन्द्रोः ।

शीघ्रगतिं मन्दफलस्फुटभुक्तयूनां कुजादीनाम् ॥ ४२ ॥

शीघ्रफलं भोग्यज्यासङ्कुणितं त्वाद्यजीवया विभजेत् ।
फलगुणितं व्यासार्धं विभाजयेत् शीघ्रकर्णेन ॥ ४३ ॥
लब्धोना शीघ्रगतिः स्फुटभुक्तिर्भवति लब्धमधिकं चेत् ।
शीघ्रगतेः शीघ्रगतिं लब्धात् संशोध्य वक्रगतिः ॥ ४४ ॥

मन्दकेन्द्रज्याक्रियमाणे यद्भोग्यखण्डं तद्वच्च व्यान्तरशब्देनोच्यते ।
तेन व्यान्तरेण यहमन्दकेन्द्रगतिगुणिताऽऽप्र २१४ जीवया भक्ता लब्धं
स्फुटमन्दपरिधिगुणितं भग्यांशैर्हृतं लब्धाभिः कलाभिर्मुगकक्यादिकेन्द्रे
स्वमध्यमगतिरुनाधिका तदा रवीन्द्रोः स्फुटा भुक्तिरन्येषां कुजादीनां
मन्दस्पष्टा गतिर्भवति ।

शीघ्रगतिः शीघ्राव्यगतिः स्वमन्दस्पष्टगत्यना तदा कुजादीनां
शीघ्रकेन्द्रगतिर्भवति । तां शीघ्रफलस्य व्यायां क्रियमाणायां या भोग्य-
जीवा व्यान्तरं तया सङ्कुणितां कृत्वाऽऽप्रजीवया भजेत् । यत्लब्धं
तेन व्यासार्धं सङ्कुण्य शीघ्रकर्णेन विभाजयेत् । शीघ्राव्यगतिलब्धोना
कुजादिकानां स्फुटभुक्तिर्भवति । चेत्लब्धं फलं शीघ्राव्यगतेरधिकं तदा
लब्धात् शीघ्राव्यगतिं विशोध्य शेषं कुजादीनां वक्रगतिर्भवतीति ।

अत्रागपतिः । वैराशिकेन । यदि शरद्विदस २२५ मितेन चायेन
भोग्यखण्डं लभ्यते तदाऽऽप्रतनश्वस्तनकेन्द्रान्तरेण केन्द्रगतिमितेन किम् ।
लब्धमव्यतनश्वस्तनकेन्द्रज्ययोरन्तरम् । मन्दगतिफलमाधने तत्स्फुट-
मन्दपरिधिगुणं भांशैर्हृतं भुजफलान्तरं भवति । तत् पञ्चद्विदसगुणमात्र-
जीवया भक्तं स्वव्यान्तराज्जातमव्यतनश्वस्तनमन्दफलान्तरं गतिफलम्
= $\frac{\text{केग} \times \text{भोखे}}{३२५} \cdot \frac{\text{स्फुट}}{३६०} \cdot \frac{२२५}{\text{आज्या}} = \frac{\text{केग} \cdot \text{भोखे}}{\text{आज्या}} \cdot \frac{\text{स्फुट}}{३६०}$ । एवं शीघ्रकर्मणि शीघ्र-

फलस्य शीघ्रकेन्द्रगत्यधिकशीघ्रफलस्य च ज्ययोरन्तरम् = $\frac{\text{शीकेग} \times \text{शी.फ.भोखे}}{३२५}$

इदं त्रिज्यागुणं शीघ्रकर्णेहृतं स्थूलं स्फुटकेन्द्रज्यान्तरं भवति तदाका-
चापगुणमात्रज्याहृतं जाता स्थूला स्पष्टकेन्द्रगतिः

= $\frac{\text{शीकेग} \cdot \text{भोखे}}{३२५} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{आज्या}} = \frac{\text{शीकेग} \cdot \text{भोखे}}{\text{आज्या}} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{शीक}} \cdot \frac{\text{इत्यानयनमुपपद्यते ।}$

शेषोपपत्तिर्भास्करविधिना स्फुटा । इदं सर्वं स्थूलं तात्कालिक-
भोग्यखण्डेन सूक्ष्ममित्येतदर्थं 'कलांशकाङ्कान्तरशिञ्जिनीघ्नी' त्यादि-
भास्करविधिस्तथा तदुपपत्तिप्रकारश्च मदीयस्तत्त्वविवेकटिप्पण्यां वि-
स्तोकनीय इति ॥ ४१-४४ ॥

इदानीमिदं स्पष्टीकरणं कस्मै न देयमित्याह ।

देयमसुताय नेदं शपथैरपि दत्तमुकृतनाशाय ।

यान्नाविवाहजातकफलस्फुटत्वं यतः स्पष्टैः ॥ ४५ ॥

यतो दत्तस्य मुकृतं दत्तमुकृतं तस्य नाशाय भवति । तथा स्पष्टैः
खेटैरेव याचाविवाहजातकफलानां स्फुटत्वं भवति । अतः शपथैरपीदं
स्पष्टीकरणमसुताय न देयम् । अर्थाद्वृत्ताय विरोधिताय शिष्याय परी-
क्षिताय देयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदानीमार्यभटादीनां दूषणमाह ।

मेवादितः प्रवृत्ता नार्यभटस्य स्फुटा युगस्यादौ ।

श्रीपेणस्य कुजाद्याः खेटाः सर्वे हि विष्णुचन्द्रस्य ॥ ४६ ॥

दूरभ्रष्टाः स्पष्टाः श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रेषु ।

यस्मात् कुजादयस्ते विदुषां नैवादरस्तस्मात् ॥ ४७ ॥

आर्यभटस्य श्रीपेणस्य विष्णुचन्द्रस्य च सर्वे खेटाः कुजाद्या युग-
स्यादौ मेवादितो न प्रवृत्ता अतस्ते स्फुटा न सन्तीत्यर्थः । तेषां मते
युगादौ कुजाद्याः सर्वे खेटा मेवादौ नासन् ॥ ४६ ॥

यतः श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रेषु अर्थात्तेषां तन्त्रेषु ते कुजादयः स्पष्टा
दूरभ्रष्टा न दूषयोग्यास्तस्माद्विदुषां मध्ये तेषां तन्त्राणां नादर इति ॥ ४७ ॥

इदानीं भौमादीनां वक्रावक्रत्वमाह ।

अग्न्यष्टिमि १६३ रिषुमनुभिः १४५

शरसूर्ये १२५ रिषुरसेन्दुभिः १६५ अग्निमवैः ११३ ।

* सूर्याद्या विष्णुचन्द्रस्येति पाठान्तरम् ।

+ यस्मात् कुजादयस्तेषु न विदुषामादरस्तस्मात्-इति पाठान्तरम् ।

शीघ्रान्त्यकेन्द्रभागे-

भौमादीनां भवति वक्रम् ॥ ४८ ॥

अक्रांशकैः ३६० स्तदूनैरनुवर्तं तदधिकेन भागकलाः ।

मन्दफलस्फुटभुक्तयूनशीघ्रभुक्तया कृता दिवसाः ॥ ४९ ॥

मन्दफलस्फुटभुक्तिर्मन्दस्पष्टा गतिस्तदूना शीघ्रगतिः शीघ्राच्च-
गतिः शीघ्रकेन्द्रगतिर्भवति । तथा तदधिकेन भागकला कृता गतेष्वपि दि-
वसा भवन्ति । शीघ्रान्त्यकेन्द्रभागेरसङ्गतिविधिनाऽविशेषकर्मणि स्थिरीभूतैः
केन्द्रांशैरिति । शेषं स्पष्टार्थम् । द्वाक्केन्द्रभागेस्त्रिभुक्तयैः शरैर्नैरित्यादि
तथा 'अथक्रवत्तास्तमयोदयोक्तभागाधिकोनाः' इत्यादि च भास्करोक्तमे-
तदनुवर्तमेव । गणिताध्यायस्पष्टाधिकारस्य ४९-४९ श्लोकौ द्रष्टव्यौ ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मत्कृता यहलाघववाचना विलोक्या ॥ ४८-४९ ॥

इदानीं वक्रातिवक्रानुवक्रपरिभावमाह ।

शीघ्रात् स्फुटग्रहोनाच्छेषे मध्यस्फुटान्तरार्धं वा ।

अधिके घनमृणमूने स्फुटग्रहान्मध्यमे चापि ॥ ५० ॥

राशिषु चतुर्षु वक्रं षट्स्वतिवक्रमनुवक्रमष्टासु ।

अप्राप्ताऽतीतकला भुक्त्यास्यैवोद्धृता दिवसाः ॥ ५१ ॥

स्फुटग्रहोनात् शीघ्रात् शीघ्राच्चात् यच्छेषं तस्मिन् स्फुटग्रहान्-
ध्यमे यद्दधिके मध्यस्फुटयोरन्तरार्धं धनं स्फुटग्रहान्मध्यमे ऊने तदन्त-
रार्धे हीनं कार्यम् । एवं संस्कृतेषु चतुर्षु राशिषु वक्रं षट्सु राशिषु अतिव-
क्रमष्टासु राशिषु अनुवक्रमं च ज्ञेयम् । अप्राप्यप्राप्तातीतकलाः । अर्थात् यथा
वक्रज्ञाने इष्टदिने 'शीघ्रात् स्फुटग्रहोना' इत्यादिविधिना शेषं मध्यस्फु-
टान्तरार्धसंस्कृतं यदि राशिचतुष्कादत्यं तदा संस्कृतस्य राशिचतुष्कस्य
चान्तरे याः कलास्ता अप्राप्तकलाः । एवं चेत् संस्कृतं राशिचतुष्कादधिकं
तदा तयोरन्तरे अतीतकला भवन्ति । ता एष्यगताः कलाः । अस्य संस्क-
ृतस्य भुक्त्यैव अर्थात् गतैर्यदिनयोः 'शीघ्रात् स्फुटग्रहोना' इत्यादिवि-
धिनाऽऽतीतयोः संस्कृतयोरन्तरानुव्यया भुक्त्या कृता दिवसा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । कलायै वक्रातिवक्रानुवक्राणां संज्ञा संज्ञिताकारव-
दुपनिबद्धा । एष्यातीतदिवसानयनं त्रैराशिकेन सुगमम् ॥ ५०-५१ ॥

इदानीं भौमादीनामुदयास्तसंभवमाह ।

अष्टयमैः २८ कृतचन्द्रैः १४

मुनीन्धुभिः १७ भौमजीवरविजानाम् ।

उदयः प्रागस्तमय-

स्तदूनचक्रांशकैः ३६० पश्चात् ॥ ५२ ॥

स्वयरेऽर्जिनैः २४ र्जसितयो-

रिषुतिषिभिः १५५ मुनिनगेन्दुभिः १७७ पश्चात् ।

उदयास्तमयौ व्यस्तौ

मण्डलभागे ३६० स्तदूनैः प्राक् ॥ ५३ ॥

मण्डलभागे स्वक्रांशैस्तदूनैः प्राक् व्यस्तावुदयास्तौ भवतः । अर्थात्
बुधशुक्रयोः पश्चादुदयकेन्द्रांशैरुनास्वक्रांशास्तयोः प्रागस्तकेन्द्रांशा भव-
न्ति । एवं पश्चादस्तकेन्द्रांशैर्हीनास्वक्रभागाः प्रागुदयकेन्द्रांशा भवन्ति ।
शेषं स्पष्टार्थम् । 'प्राच्यामुदेति हितिजोऽष्टदशै' इत्यादि भास्करोक्तमे-
तदनुवर्तमेव । (गणिताध्यायस्पष्टाधिकारस्य ४९ श्लोकौ द्रष्टव्यौ ।)

अत्रोपपत्त्यर्थं मदीया यहलाघववाचना निरीक्षणीयेति ॥ ५२-५३ ॥

इदानीं स्वदेशे कथं स्पष्टा भवन्तीत्येतदर्थमाह ।

स्पष्टा द्युरात्रिदलयो रव्युदयास्तमययो रविचरार्धात् ।

एष्ये अधिकेऽतीतादवक्रितो वक्रितो हीने ॥ ५४ ॥

पूर्वं ये भौमाद्याः साधितास्ते द्युरात्रिदलयोर्दिनार्धं वा निशीथे
यथानताः स्पष्टाः स्युः । अर्थात् तत्र धरसंस्काराभावः । यदि रव्युदये वा
रव्यस्तमये साधितास्तदा रविचरार्धात् रविचरफलसंस्कारात् स्वदेशे
उदये वाऽस्तमये ते स्पष्टा भवन्ति । अतीतादुद्वाद्यदि एष्य आगामि-
दिनोद्भवः स्पष्टो यद्दधिकस्तदाऽवक्रितो मार्गो यदि हीनस्तदा वक्रितो
वक्रो ज्ञेय इति सर्वे स्फुटम् ।

अत्रोपपत्तिः स्फुटा ॥ ५४ ॥

इदानीं पञ्चज्यानयनमाह ।

जिनभागज्यागुणिता सूर्यज्या व्यासदलहता लब्धम् ।

इष्टापक्रमजीवा विषुवदुदग्दक्षिणा सधितुः ॥ ५५ ॥

इष्टापक्रमवर्गं त्रिज्यावर्गाद्विशेष्य शेषपदम् ।

विषुवदुदग्दक्षिणतः स्वाहोरात्रार्धविष्कम्भः ॥ ५६ ॥

क्रान्तिज्या विषुवच्छायया गुणा ब्राह्मशोद्धृता क्षितिजा ।

स्वाहोरात्रेऽनष्टा व्यासार्धेनाहता भक्ता ॥ ५७ ॥

स्वाहोरात्रार्धेन क्षयवृद्धिज्याधनुश्चरमाणाः ।

तेऽपद्धृता विनाड्यो विनाडिका नाडिकाः षष्ठ्या ॥ ५८ ॥

सूर्यज्या रविभुजज्या । इष्टापक्रमवर्गमिष्टक्रान्तिज्यावर्गम् । स्वाहोरात्रार्धविष्कम्भोऽनुज्या । स्वाहोरात्रेऽनुज्यावृत्ते क्षितिजा क्षितिज्याऽर्धेन कुज्या साऽनष्टा पृथक् स्यात् । स्वाहोरात्रार्धेन कुज्यया । क्षयवृद्धिज्या चरज्या । शेषं षष्ठ्यर्थम् । 'युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुक्रममेव । (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ४० श्लोको द्रष्टव्यः) ।

अत्रोपपत्तिश्च भास्करोक्ता सिद्धान्तविदां स्फुटा ।

रविभुजज्या, क्रान्तिज्या, कुज्या, क्षितिज्या, चरज्या-इति पञ्चज्यानयनमत्र । आचार्यमतेऽयनभागाभागेऽन्ते यथागतरेखेऽसायनो रविः । भास्करोक्तसायनरेखेर्भुजज्या साधिता । इत्यत्र तन्मते विशेष इति ॥ ५५-५८ ॥

इदानीं चरकर्माह ।

चरदलघटिकागुणिता भुक्तिः षष्ठ्या हृता कक्षायाप्तम् ।

क्षणमुदयेऽस्तमये धनमुत्तरगोलेऽन्यथा याम्ये ॥ ५९ ॥

स्पष्टार्थम् । 'चरभुक्तिर्गुणित्वाभक्ता' इत्यादि भास्करोक्तमेत-

दनुक्रममेव । (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ५३ श्लोको द्रष्टव्यः) ।

अत्रोपपत्तिश्च चैराधिकेन स्फुटा ॥ ५९ ॥

इदानीं दिनरात्रिमानमाह ।

दिनमानरात्रिघटिकाश्चरार्धघटिकाभिरुत्तरे गोले ।

पञ्चदश युक्तहीना याम्ये हीनाविका त्रिगुणाः ॥ ६० ॥

स्पष्टार्थम् । 'चरघटीतद्विता रक्षिताः क्रमा' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुक्रममेव । (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ५२ श्लोको द्रष्टव्यः) ।

अत्रोपपत्तिश्च गोलयुक्त्या स्फुटा ॥ ६० ॥

इदानीं यज्ञायां नक्षत्रानयनमाह ।

भान्यभिन्यादीनि ग्रहलिप्ताः स्वस्वसुद्धृता ८०० लब्धम् ।

भुक्तिहृते गतगम्ये दिवसाः षष्ठ्या गुणं घटिकाः ॥ ६१ ॥

गतगम्ये गतगम्यकले भुक्तिहृते गतगम्या दिवसा भवन्ति । तच्छेषे षष्ठा गुणे पुनर्भुक्त्या हृते घटिका भवन्ति । 'यज्ञकलाः सरवीन्दुकला हृताः खखगजैः' इत्यादि भास्करोक्तेन शेषा व्याख्यापपत्तिश्च स्फुटा ॥ ६१ ॥ (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ६० श्लोको द्रष्टव्यः) ।

इदानीं तिथ्यानयनमाह ।

अर्कानचन्द्रलिप्ताः स्वयमस्वरभाजिताः फलं तिथयः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्तयन्तरभाजिते घटिकाः ॥ ६३ ॥

स्पष्टार्थम् । 'रविरसैर्विखीन्दुलवा हृताः' इत्यादि भास्करोक्तं चिन्त्यम् ॥ ६२ ॥ (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ६६ श्लोको द्रष्टव्यः) ।

इदानीं योगानयनमाह ।

रविचन्द्रयोगलिप्ताः स्वस्वसुभिर्भाजिताः फलं योगाः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्तिसमासोद्धृते नाड्यः ॥ ६३ ॥

स्पष्टार्थम् । संवत्सुपलब्धवत्तुर्वेदाचार्यटीकायामियमायां नोपलभ्यते ॥ ६३ ॥

इदानीं रविचन्द्रान्तरमाह ।

राश्यंशकलाविकलाः स्फुटमासान्तेऽंशलिप्तिकाविकलाः ।
पञ्चान्ते तिथ्यन्ते समा रवीन्द्रोः कलाविकलाः ॥ ६४ ॥

स्पष्टार्थम् । 'यातेष्वनादीगुणिता स्वभुक्ति' रित्यादि भास्करोक्तं
तथा 'मासान्ते रविचन्द्रिनौ समौ भवेता' मित्यादि लङ्घाक्तं च विवि-
न्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । रविचन्द्रयोरन्तरं यदा द्वादशभागसमं तदैका-
तिथिरिति ज्योतिर्विदां परिभाषा । स्फुटमासान्ते त्रिंशत् तिथयः ।
अतो रविचन्द्रान्तरभागाः $(= 30 \times 12 = 360^\circ)$ वा शून्यसमाः । अतो
राश्याद्व्यवयवे रविचन्द्रो समौ । पञ्चान्ते पञ्चदशतिथयः । अतो रविच-
न्द्रान्तरम् $= 12 \times 12^\circ = 144^\circ = 4$ राशयः । अतो रविचन्द्रावशाद्व्यव-
यवैः समौ । अन्यथा कथं तयोरन्तरे केवलं राशय एव भवन्ति । एवं
कस्मिन्नपि तिथ्यन्ते रविचन्द्रयोरन्तरभागा द्वादशावयवस्यो एव । अतस्त-
दन्तरे कलाविकलासमत्वादेव केवलं भागा उत्पद्यन्त इति गणितविदां
स्फुटमेव ॥ ६४ ॥

इदानीं स्वरकरणान्याह ।

कृष्णचतुर्दश्यन्ते शकुनिः पर्वणि चतुष्पदं प्रथमे ।
तिथ्य*र्धेऽन्ते नागं किंस्तुघ्नं प्रतिपदाद्यर्धे ॥ ६५ ॥

स्पष्टार्थम् । 'शकुनितोऽसितभूतदलादनु' इति भास्करोक्तमेत-
दनुरूपमेव ॥ ६५ ॥ (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ६६ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं चरकरणान्याह ।

व्यर्केन्दुकला भक्ताः स्वरसगुणैर्लब्धमूनमेकेन ।
चरकरणानि वषादीन्यगह्वतशेषे तिथिवदन्यत् ॥ ६६ ॥

अत्राचार्येण व्यर्केन्दुकला एहीता भास्करेण 'रविरसैर्विहीन्दु-
लवा हृताः' इत्याद्यात्मप्रकारे रविचन्द्रान्तरांशा एहीताः । अतस्तच्च

यद् हरोऽत्र षष्टिगुणाः स्वरसगुणाः ३६० । शेषं सर्वे भास्करोक्तं चिन्त्य-
म् ॥ ६६ ॥ (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ६६ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीमवशिष्टं स्फुटगत्युत्तराध्याये वक्ष्यामीत्येतदर्थमाह ।

इह नोक्तानि बहुत्वात् स्पष्टगतेरुत्तरेऽभिधास्यामि ।
सङ्क्रान्तिभतिधिकरणव्यतिपात्ताद्यन्तगणितानि* ॥ ६७ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ६७ ॥

इदानीमध्यायोपहारमाह ।

उद्यापरिधिस्पष्टीकरणदिनगतिचरार्धभतिधिकरणेषु ।
स्फुटगतिरध्यायः सप्तषष्टिरार्या द्वितीयोऽयम् ॥ ६८ ॥
इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते स्पष्टाधिकारो द्वितीयः ॥ २ ॥

स्पष्टार्थमयां ॥ ६८ ॥

मधुसूदनसूनुनादितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह विष्णुलोके ।
हुदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितः स्पष्टगतेः सुधाकरेण ॥
इति श्रीकपालवत्सलसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके स्पष्टाधिकारो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ त्रिप्रश्नाधिकारः ।

तत्रादौ दिग्ज्ञानमाह ।

पूर्वापरयोर्विन्दु तुल्यच्छायाप्रयोर्दिगपराऽऽद्यः ।

पूर्वान्यः कान्तिवशात् तन्मध्याच्छङ्कुतलमितरे ॥ १ ॥

पूर्वापरकपालयोस्तुल्यच्छायाप्रयोर्विन्दु तत्राऽऽद्योऽपरा पश्चि-
मा दिक् । अन्यः पश्चिमकपालस्ये रवौ य उत्पन्नः स पूर्वा दिक् । अत्र
पूर्वापरकपालयोस्तुल्यच्छायाप्रयोर्विन्दु तयोर्वशाद्देव उत्पन्नत इत्य-
ध्याहार्यम् । तयोश्छायाप्रयोर्मध्यं तन्मध्यं तस्माच्छङ्कुतलं शङ्कुमूलपर्यन्तं
या रेखा तत्रेतेर याम्यासौम्ये भवत इत्यर्थः । अत्रैतदुक्तं भवति । जलवत्
समीकृतायां भूमावभीष्टदिने तद्दिनमाध्याह्निकच्छायाप्रमाणतोऽधिकेन
कंकटकेन वृत्तमुत्पाद्य वृत्तमध्ये द्वादशाङ्गुलशङ्कुनिवेशः । तस्य प्राक्-
कपालस्ये सखितरि यत्र पश्चिमभागे वृत्तपरिधौ छायायं लयति तत्रादौ
विन्दुः कार्यः । पुनः पश्चिमकपालस्ये रवौ तस्यैव शङ्कोर्भावं यतः
पूर्वभागे वृत्तपरिधौ निर्गच्छति तत्रान्यो विन्दुः कार्यः । आद्यः पराऽऽद्यः
पूर्वा दिग्व्यवहारोपयोगिनी ज्ञेया । तद्वत्ता रेखा पूर्वापरा तस्यां तयोश्छा-
याप्रयोर्मध्यं यत्तस्माच्छङ्कुमूलवामिनी रेखा दक्षिणोत्तरा । तत्र याम्योत्तरे
भवत इति बुद्धिमत्तानुक्तमपि ज्ञायते । अत्र कान्तिवशाद्विक्साधने कथं
भेद उत्पन्नते इत्येतदर्थं चतुर्वेदाचार्येण कर्णवृत्ताद्यान्तरं यत् स्वटीकायां
साधितं तदेव भास्करेण 'तत्कालापमजीवयोस्तु विचराद्वाकर्णमित्या-
हता' दिव्यादिनोपनिबद्धम् । 'वृत्तेऽम्भःसुसमीकृतचित्तिगते' इत्यादि
भास्करोक्तमेतदनुकूलमेव ।

अत्रापपतिर्भास्करोक्तैव स्फुटा । कर्णवृत्ताद्यान्तरदानेनापि न स्फुटा
प्राची भास्करादिविधिना भवतीत्येतदर्थं मदीया दिग्मीमांसा विनोक्त-
नीया किमत्र गौरवेणेति ॥ १ ॥

इदानीं भाधमरेखां तद्वृत्ततोऽपि दिग्ज्ञानमाह ।

त्रिच्छायाग्रजमत्स्यद्वयमध्यगसूत्रयोर्युतिर्यत्र ।

सोत्तरगोले याम्या शङ्कुतलादक्षिणे सौम्या ॥ २ ॥

छायाग्रभ्रमरेखा सूत्रयुतेर्वृत्तपरिधिरग्रसृक् ।

मध्यच्छायाऽन्तरमुदगितरवा शङ्कुमण्डलयोः ॥ ३ ॥

इष्टेऽङ्गि दिग्मध्यस्थशङ्कोश्छायाग्रं ज्ञात्वा तदधोर्मत्स्यद्वयमुत्पा-
द्य तन्मुखपुच्छमध्यगरेखेयोर्यत्र युतिः सोत्तरगोले याम्या दिग् ज्ञेया । यदि
जिनात्प्राप्ते देशे कदाचिच्छङ्कुमूलादक्षिणे छायाये सा युतिर्भवति तदा सा
सौम्या ज्ञेया ॥ २ ॥ सूत्रयुतेर्मत्स्यद्वयमुखपुच्छनिर्गतसूत्रयुतेर्यो वृत्तपरिधिः
सोऽग्रसृक् छायाग्रसृक् भवति । अतः परिधिरेव छायाग्रभ्रमरेखा
भाधमरेखा भवति । शङ्कुमण्डलयोः शङ्कुमूलभाधमरेखेयोर्यदन्तरं सैव मध्य-
च्छाया दिनाधं छाया भवतीति । सा चोदग् वेतरद् दक्षिणा भवति ।
अथोज्जिनाधिकाक्षेत्रे मध्यच्छाया सर्वदेवतरा भवति । उत्तरगोले
जिनात्प्राप्ते देशे यदा रवेवतरा कान्तिरक्षाधिका तदा शङ्कोर्मध्याग्रे
छाया दक्षिणाभिमुखी भवति । 'इष्टेऽङ्गि मध्ये प्राक् पश्चाद्वृत्ते वाहुत्रया-
न्तरे । मत्स्यद्वयान्तरयुतेस्त्रिषृक् सूत्रेण भाधमः' । इति संप्रतिप्रसिद्धसू-
र्यसिद्धान्तोऽप्येवमेव । लस्तादिभिरप्येवमेवोदितं स्वतन्त्रे । भास्करेणाप्येव
'भाञ्जितयाद्वाधमणं न सदस्माद् दिक् पलायं चे' त्यादिना भाधमणस्य
खण्डनं कृतम् ।

मैरौ यदि रविकान्तिरेकस्मिन् दिने स्थिरा स्यात्तर्हि भाधमरेखा
वृत्तपरिध्याकारा स्यात् । वस्तुतोऽभीष्टदेशे भाधमरेखा कीदृशी-इत्येत-
दर्थं मत्कृतं भाधमरेखानिरूपणं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

इदानीं द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्भुजानयनमाह ।

छायावृत्तेर्कोमा कर्णगुणा व्यासद्वज्जहताऽर्कोमा ।

विषुवच्छाया याम्या तदन्तरैक्यं भुजोऽस्याग्रे ॥ ४ ॥

मूले लम्बाक्षज्ये तदंशकास्तदनुर्भागाः ॥ ६ ॥

शङ्कुशब्देन द्वादशाङ्गुलशङ्कुस्तथा क्षायाशब्देनात्र पलभा एवमेव ।
तेनायमर्थः । द्वादशकृतिः पलभाकृतिश्च त्रिज्याकृतिगुणा । उभयत्र
तत्कृतिसमासेन तयोः शङ्कुपलभयोर्वर्गयोगेन हृता । तन्मूले क्रमेण लम्बा-
क्षज्ये भवतः । तयोर्धनुर्भागाश्च तदंशका लम्बाक्षभागा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि पलकर्णवर्गश्च द्वादशवर्गः कोटिवर्गः पलभा-
वर्गश्च भुजवर्गो लभ्यते तदा त्रिज्यावर्गेण किं जातो

$$\text{लम्बाक्षवर्गः} = \frac{१४४ \text{ त्रि}^२}{१४४ + \text{वि}^२} \quad \text{तथा ऽक्षवर्गः} = \frac{\text{वि}^२ \text{ त्रि}^२}{१४४ + \text{वि}^२}$$

अत्र उपपत्तं मूलोक्तम् । अन्यत्सुगममिति ॥ ८ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बाक्षज्ये आह ।

विषुवत्कर्णहृते वा शङ्कुच्छायाहते पृथक् त्रिज्ये ।

अक्षज्येतरजीवे लम्बाक्षांशोत्क्रमज्योने ॥ १० ॥

त्रिज्ये पृथक् शङ्कुच्छायाहते द्वादशपलभाहते विषुवत्कर्णहृते वा
लम्बाक्षज्ये भवतः । लम्बाक्षांशोत्क्रमज्योने त्रिज्ये वा ऽक्षज्येतरजीवे
अक्षज्यालम्बाक्षज्ये भवतः । अर्थात्लम्बाक्षोत्क्रमज्योना त्रिज्या ऽक्षज्या । अक्षा-
त्क्रमज्योना त्रिज्या लम्बाक्षज्या ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्यानन्तरार्थोत्क्रमप्रकारान्तर्गता । उत्तरार्धस्य
ज्योत्यस्या सुगमा ॥ १० ॥

पुनः प्रकारान्तरेण लम्बाक्षज्ये आह ।

नवतेर्लम्बाक्षांशान् प्रोह्य ज्या वेतराऽक्षलम्बाक्षज्ये ।

शङ्कुच्छायागुणिते क्षायाद्वादशहृते वान्ये ॥ ११ ॥

लम्बाक्षांशान् नवतेः प्रोह्य हित्वा ज्या साध्या तदा सा वा
प्रकारान्तरेणेतदा ज्या स्यादर्थोत्क्रमज्योनेन नवतेर्ज्या ऽक्षज्या । आक्षांशो-
ननवतेर्ज्या लम्बाक्षज्या । अक्षलम्बाक्षज्ये शङ्कुच्छायागुणिते द्वादशपलभाहते
ततः क्रमेण क्षायाद्वादशहृते पलभाद्वादशहृते तदा वा प्रकारान्तरेणाऽन्ये

लम्बाक्षज्ये भवतः । अर्थादक्षज्या द्वादशगुणा पलभाहृता लम्बाक्षज्या
भवति । लम्बाक्षज्या पलभाहृता द्वादशहृता ऽक्षज्या भवति ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्य ज्योत्यस्या सुगमा । उत्तरार्धस्याक्षज्या-
नुपातेनातिसुगमा ॥ ११ ॥

इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह ।

लम्बाक्षज्यावर्गं प्रोह्य त्रिज्याकृतेः पदं वान्या ।

अन्यत्र सर्वदोषतनतजीवांशानयनमेवम् ॥ १२ ॥

त्रिज्याकृतेर्लम्बाक्षज्यावर्गं प्रोह्य पदं वाऽन्या ऽक्षज्या भवेत् ।
एवं त्रिज्याकृतेरक्षज्यावर्गं प्रोह्य पदं वाऽन्या लम्बाक्षज्या भवेदिति । एवम-
न्यत्र सर्वदा नतोन्नतजीवांशानयनं कार्यम् । अर्थादुन्नतज्यावर्गानात्
त्रिज्यावर्गात् पदं नतज्या । नतज्यावर्गानात् त्रिज्यावर्गात् पदमुन्नतज्या
ततश्चापासयोर्भागा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । जात्यत्र्यसिद्धान्तेन स्फुटा । 'त्रिज्ये पृथक् कोटि-
भुजाहते ते कर्णोद्भूते लम्बाक्षज्ये स्तः' इत्यादि भास्करप्रकारा लम्बा-
क्षज्यानयने आचार्यप्रकारसमा एव ॥ १२ ॥ (गणिताध्यायत्रिप्रश्नाधि-
कारस्य १८ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं दिनार्धं नतांशक्रान्त्यंशज्ञाने सति पलज्ञानमाह ।

इष्टदिनार्धनतांशक्रान्त्यंशैक्यान्तरं क्रियतुलादौ ।

अक्षांशा याम्यायां क्षायायामन्तरमजादौ ॥ १३ ॥

क्रियतुलादौ सवितरि क्रमेणोष्टदिनार्धं नतांशनां क्रान्त्यंशानां
वैष्यमन्तरं चाक्षभागा भवन्ति । अक्षादौ मेषादौ रवौ मध्याह्नक्षायायां
याम्यायां सत्यां नतांशक्रान्त्यंशान्तरमेव पलभागा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । 'नतांशापमांशान्तरं तुल्यदित्वे युतिर्भिन्नदित्वे
पलांशा भवेयुः' इति भास्करविधिना स्फुटा ॥ १३ ॥ (गणिताध्याय-
त्रिप्रश्नाधिकारस्य ७१ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

मूले लम्बाक्षज्ये तदंशकास्तदनुर्भागाः ॥ ९ ॥

शङ्कुशब्देन द्वादशाक्षुलशङ्कुस्तथा क्षायाशब्देनात्र पलभा एवमे ।
तेनायमर्थः । द्वादशकृतिः पलभाकृतिश्च त्रिज्याकृतिगुणा । उभयत्र
तत्कृतिसमाप्तेन तयोः शङ्कुपलभयोर्वर्गयोगेन हुता । तन्मूले क्रमेण लम्बा-
क्षज्ये भवतः । तयोर्धनुर्भागाश्च तदंशका लम्बाक्षभागा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि पलकर्णवर्गश्च द्वादशवर्गः कोटिवर्गः पलभा-
वर्गश्च भुजवर्गो लभ्यते तदा त्रिज्यावर्गेण किं जाते

$$\text{लम्बाक्षवर्गः} = \frac{१४४ \text{ वि}^२}{१४४ + \text{वि}^२} \quad \text{तथाऽक्षवर्गः} = \frac{\text{वि}^२ \text{ वि}^२}{१४४ + \text{वि}^२}$$

अतः उपपन्नं मूलोक्तम् । अन्यत्सुगममिति ॥ ९ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बाक्षज्ये आह ।

विषुवत्कर्णहृते वा शङ्कुच्छायाहते पृथक् त्रिज्ये ।

अक्षज्येतरजीवे लम्बाक्षांशोत्क्रमज्योने ॥ १० ॥

त्रिज्ये पृथक् शङ्कुच्छायाहते द्वादशपलभाहते विषुवत्कर्णहृते वा
लम्बाक्षज्ये भवतः । लम्बाक्षांशोत्क्रमज्योने त्रिज्ये वाऽक्षज्येतरजीवे
अक्षज्यालम्बाक्षज्ये भवतः । अर्धोलम्बाक्षोत्क्रमज्योना त्रिज्याऽक्षज्या । अर्धो-
त्क्रमज्योना त्रिज्या लम्बाक्षज्या ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्यानन्तरार्धोत्क्रमकारान्तर्गता । उत्तरार्धस्य
ज्योत्पत्त्या सुगमा ॥ १० ॥

पुनः प्रकारान्तरेण लम्बाक्षज्ये आह ।

नवतेर्लम्बाक्षांशान् प्रोक्ष्य ज्या वेतराऽक्षलम्बाक्षज्ये ।

शङ्कुच्छायागुणिते क्षायाद्वादशहृते वान्ये ॥ ११ ॥

लम्बाक्षांशान् नवतेः प्रोक्ष्य हित्वा ज्या साध्या तदा सा वा
प्रकारान्तरेणेतदा ज्या स्यादर्थोलम्बाक्षांशाननवतेर्ज्याऽक्षज्या । आक्षांशो-
ननवतेर्ज्या लम्बाक्षज्या । अक्षलम्बाक्षज्ये शङ्कुच्छायागुणिते द्वादशपलभाहते
ततः क्रमेण क्षायाद्वादशहृते पलभाद्वादशहृते तदा वा प्रकारान्तरेणाऽन्ये

लम्बाक्षज्ये भवतः । अर्धोत्क्रमज्या द्वादशगुणा पलभाहृता लम्बाक्षज्या
भवति । लम्बाक्षज्या पलभाहृता द्वादशहृताऽक्षज्या भवति ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्य ज्योत्पत्त्या सुगमा । उत्तरार्धस्याक्षज्ये-
नुपातेनातिसुगमा ॥ ११ ॥

इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह ।

लम्बाक्षज्यावर्गे प्रोक्ष्य त्रिज्याकृतेः पदं वान्या ।

अन्यत्र सर्वदोषतनतजीवांशानयनमेवम् ॥ १२ ॥

त्रिज्याकृतेर्लम्बाक्षज्यावर्गे प्रोक्ष्य पदं वाऽन्याऽक्षज्या भवेत् ।

एवं त्रिज्याकृतेर्लम्बाक्षज्यावर्गे प्रोक्ष्य पदं वाऽन्या लम्बाक्षज्या भवेदिति । एवम-
न्यत्र सर्वदोषं नतोन्नतजीवांशानयनं कार्यम् । अर्धोत्क्रमज्यावर्गोनात्
त्रिज्यावर्गात् पदं नतज्या । नतज्यावर्गोनात् त्रिज्यावर्गात् पदमुन्नतज्या
ततश्चापासयोर्भागा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । सात्यग्रसिद्धान्तेन स्फुटा । 'त्रिज्ये पृथक् कोटि-
भुजाहृते ते कर्णोद्भूते लम्बाक्षज्ये स्तः' इत्यादि भास्करप्रकारा लम्बा-
क्षज्यानयने आचार्यप्रकारसमा एव ॥ १२ ॥ (गणिताध्यायचिप्रश्नाधि-
कारस्य १८ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं दिनार्धं नतांशक्रान्त्यंशज्ञाने सति पलज्ञानमाह ।

इष्टदिनार्धनतांशक्रान्त्यंशैक्यान्तरं क्रियतुलादौ ।

अक्षांशा याम्यायां क्षायायामन्तरमजादौ ॥ १३ ॥

क्रियतुलादौ सवितरि क्रमेणैष्टदिनार्धं नतांशानां क्रान्त्यंशानां
चैक्यमन्तरं यावत्भागा भवन्ति । अक्षादौ मेधादौ रवौ मध्याह्नच्छायायां
याम्यायां सत्यां नतांशक्रान्त्यंशान्तरमेव पलभागा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । 'नतांशापमांशान्तरं तुल्यदित्वे युतिभिर्वदित्वे
पलांशा भवेयुः' इति भास्करविधिना स्फुटा ॥ १३ ॥ (गणिताध्याय-
चिप्रश्नाधिकारस्य ८१ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं मेषादिराशीनां चरखण्डसाधनमाह ।

मेषवृषमिथुनजीवा स्वाहोरात्रार्धचरदलप्राणान् ।

प्राग्वत् कृत्वा स्वाधो विशेष्य चरखण्डकप्राणाः ॥ १४ ॥

मेषवृषमिथुनजीवातः स्वाहोरात्रार्धं व्युत्पाद्यते प्राग्वत् स्पष्टाधिकारोक्तविधिना 'त्रिनभागव्यागुणिता' इत्यादिना चरासूत्रं कृत्वा तान् स्वाधो विशेष्य चरखण्डप्राणा मेषादिराशिचयस्य ज्ञेया इति ।

अत्रोपपत्तिः । 'मेषादिराशिचयस्य यानि चराण्यधोऽधः परिशोधितानी' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा (स्पष्टाधि गणिताः) ॥ १४ ॥

इदानीं लङ्कोदयसाधनमाह ।

मिथुनाहोरात्रार्धं क्रियाद्यहोरात्रदलद्वयं गुणितम् ।

तज्ज्याभिराप्तचापान्तराणि लङ्कोदयप्राणाः ॥ १५ ॥

स्पष्टार्थम् ।

उपपत्तिश्च 'मेषादिजीवा त्रिरहद्वयमौर्ध्वा लुण्णा कृता स्वस्वदिनज्या वा' इत्यादिविधिना स्फुटा (स्पष्टाधि गणिताः) ॥ १५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लङ्कोदयसाधनमाह ।

ज्यावर्गात् कान्तिज्यायर्गोनास्तत्पदाहता त्रिज्या ।

स्वाहोरात्रार्धकृता चाधश्चापान्तराण्यथवा ॥ १६ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'एकस्य राशेरुत्तरी ज्याया द्वयोस्त्रिभस्यापि कृतीकृतानाम्, इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा । (गणिताध्याय-स्पष्टाकारस्य ५४ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं स्वदेशोदयसाधनमाह ।

स्वचरासुभिरुनयुताः क्रमोत्क्रमस्थैः क्रमोत्क्रमस्थास्ते ।

उदयप्राणा व्यस्ताश्चार्कं तात्कालिकं कृत्वा ॥ १७ ॥

ते पूर्वप्रकारगता मेषादिराशिचयोदयाः क्रमस्था उत्क्रमस्थाश्च धार्याः । ततस्ते यथाक्रमं क्रमोत्क्रमस्थैः स्वचरासुभिरुनयुताः सन्तो मेषा-

दिवसणां स्वदेशे उदया भवन्ति । तत एत एव व्यस्तास्तुलादिषण्णा-मुदयप्राणा ज्ञेयाः । अर्कं तात्कालिकं कृत्वा' इत्यस्यापि संबन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । 'तिऽभाद्रिभूषा गुणगोऽद्विवन्द्याः'-इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा (स्पष्टाधि गणिताः) ॥ १७ ॥

इदानीं स्वदेशे लगनानयनमाह ।

रविभुक्तहीनराशेः कला गुणाः स्वोदयासुभिर्भक्ताः ।

राशिकलाभिर्लब्धाः प्रभासुभ्योऽस्य शोघ्याः ॥ १८ ॥

प्रक्षिप्य राश्यभुक्तं शेषासुभ्यः क्रमेण यावन्तः ।

शुध्यन्त्युदयाः सूर्ये तावन्तो राश्यः क्षेप्याः ॥ १९ ॥

शेषाच्चिंशङ्गणितादविशुद्धस्योदयासुभिर्विभजेत् ।

लब्धं भागादि रवौ प्रक्षेप्यं स्यात्तथाकृते लगनम् ॥ २० ॥

रविभुक्तहीनराशेः कला भोग्यकलाः । प्रभासुभ्य इष्टकालासुभ्यः ।

राश्यभुक्तं राशिभोग्यभागान् सूर्ये प्रक्षिप्य संयोज्य । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'तात्कालिकार्कं गुणस्य राशेरभुक्तभागैर्गुणितोदयात् स्वात्' इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा । (चित्र-अ-गणिताः) ॥ १८-२० ॥

इदानीं लगनात् कालानयनमाह ।

रविराश्यभुक्तलिप्तास्तदुदयगुणिता कृता गृहकलाभिः ।

लब्धं प्राणाः स्याप्याः प्रक्षिप्यार्कं गृहाभुक्तम् ॥ २१ ॥

तावत्सूर्ये राशीन् क्षिपेत् समं राशिभैर्यावत् ।

क्षिप्तगृहाणां प्राणान् प्रक्षिप्य स्यापितेष्वसुषु ॥ २२ ॥

तदधिककलोदयवधं राशिकलाभिर्भजेत् फलप्राणान् ।

प्रक्षिप्य प्राणेषु प्राणाः सूर्योदयादसकृत् ॥ २३ ॥

गृहाभुक्तं भोग्यकलाः । राशिभैर्यनराशिभिः । समं तुल्यम् । तद-

धिककला लग्नभुक्तकलाः । उदयो लग्नराश्युदयप्राणाः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्ता मध्यादयाद्याः समयो
विलम्बनादि' त्यादि भास्करविधिना स्फुटा (त्रि. प्र. ग. अ.) ॥ २१-२३ ॥

इदानीं विलोमलग्नं ततः कालानयनमाह ।

प्रागुदये प्ररनासुभिरुनोऽर्का भुक्तराशिभिर्लग्नम् ।
कृत्वैवमूनमर्कं लग्नसमं प्राग् भवेत् कालः ॥ २४ ॥

प्ररनासुभिः प्राक् पूर्वमुदये लग्नेऽपेक्षिते भुक्तराशिभिर्भुक्तभागै-
र्भुक्ते राशिभिश्चार्कं ऊनस्तदा लग्नं भवेत् । लग्नात् कालानयने चार्कं
लग्नसममूनं कृत्वा एवं प्राक् सूर्यादयात् प्राक् काल इष्टकालो भवेत् ।
अर्थाद्यैर्भागेर्यैराशिभिर्नोऽर्को लग्नसमो भवेत्तत्संबन्धिनाममूनानां योग
इष्टकालो भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'भुक्तासुशुद्धेर्विपरीतलग्नं भुक्तांशगेहाप्तलघोनि-
तोऽर्कः । इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा (त्रि. प्र. ग.) ॥ २४ ॥

इदानीमिष्टशङ्कुमाह ।

गतशेषाल्पस्याहः सौम्येतरगोलयोश्चरार्धेन ।
ऊनाधिकस्य जीवा स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणिता ॥ २५ ॥
त्रिज्याहता युतोना क्षितिज्यया सौम्ययाम्ययोश्चक्षेदः ।
छेदोऽवलम्बकगुणो व्यासार्धविभाजितः शङ्कुः ॥ २६ ॥

अहो दिवसस्य गतशेषयोर्गोल्यस्तस्यार्धोदुक्षतकालस्य सौम्य-
तरगोलयोश्चरार्धेन क्रमेणोनाधिकस्य जीवा मूनं व्युज्यासङ्कुणा त्रि-
ज्याहता कला भवतीत्यर्थः । सा सौम्ययाम्ययोर्गोलयोः क्षितिज्यया
युतोना छेद इष्टहृतिर्भवति । स छेदोऽवलम्बकेन लम्बक्यया गुणो व्या-
सार्धेन त्रिज्यया विभाजितः शङ्कुरिष्टो भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'अथोचतादूनयुताच्चरेण' त्यादिभास्करविधिना छेदा-
नयनं सुगमम् । ततस्त्रिज्यया यदि लम्बक्यया कोटिस्तदा छेदेन किं
जात इष्टशङ्कुरिति ॥ २५-२६ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण शङ्कुं ततो दृज्यां चाह ।

विषुवत्कर्णविभक्तश्छेदो वा द्वादशाहतः शङ्कुः ।

शङ्कुकृतिविहीनाया व्यासार्धकृतेः पदं दृग्ज्या ॥ २७ ॥

स्पष्टार्थम् । उपपत्तिश्चात्रलेखानुपातेन स्फुटा ॥ २७ ॥

इदानीं छायाकर्णमाह ।

दृग्ज्या द्वादशगुणिता विभाजिता शङ्कुना फलं छाया ।
व्यासार्धं छेदकृतं विषुवत्कर्णाहतं कर्णः ॥ २८ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्य 'दृग्ज्यात्रिज्जिघे रविसङ्कुणे ते शङ्कुहृते
भास्करयो भवेता' मित्यादिभास्करविधिना स्फुटा । कर्णानयनेऽनुपातो
यदि विषुवत्कर्णेन द्वादश कोटिस्तदा छेदेन किं जात इष्टशङ्कुः ।
पुनरिष्टशङ्कुना यदि त्रिज्या कर्णस्तदा द्वादशशङ्कुलशङ्कुना किं जात-
श्छायाकर्णः = $\frac{\text{त्रि} \times १२}{\text{दृग्}} = \frac{१२ \text{ त्रि}}{\text{दृग्}} = \frac{\text{त्रि. कि. वि.}}{\text{दृग्}}$ । अत उपपन्नं कर्णानयनम् ।

इदानीं प्रकारान्तरेण कर्णानयनमिष्टान्यां चाह ।

गुणितं वा द्वादशभिर्व्यासार्धं शङ्कुना हृतं कर्णः ।
जीवा क्षयवृद्धिज्यायुतहीना ज्या क्रियतुलादौ ॥ २९ ॥

जीवा गतशेषाल्पस्य गोलक्रमाच्चरार्धानयुतस्य । अर्थात्
मूनम् । सा क्षयवृद्धिज्या चरत्यया क्रियतुलादौ युतोना । एवं ज्या-
रष्टान्या भवेत् ।

अत्रोपपत्तिरिति स्पष्टा ॥ २९ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण छेदाद्यानयनमाह ।

स्वाहोरात्रार्धगुणा व्यासार्धविभाजिताऽथवा छेदः ।
शङ्कादि प्राग्बज्ज्यास्वाहोरात्रार्धधातहता ॥ ३० ॥

सा पूर्वसाधितेष्टान्या व्युज्यागुणा त्रिज्याहताऽथवा प्रकारान्त-
रेण छेद इष्टहृतिः स्यात्ततः प्राग्बज्ज्यादि शङ्कादि भवेत् । ज्याया इष्टा-
न्यायाः स्वाहोरात्रार्धस्य व्युज्यायाश्च यो घातस्तेन हृता का व्यासार्ध-
कृतिरित्येव संबन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्यातिसुगमा । उत्तरार्धस्याधिमश्लोकेन सह भविष्यति ॥ ३० ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण व्याकरणं शङ्कुं वाह ।

व्यासार्धकृतिगुणिता विषुवत्कर्णेन वा भवेत् कर्णः ।
लम्बगुणो वा घातः शङ्कुर्व्यासार्धकृतिभक्तः ॥ ३१ ॥

घातो वाऽर्कगुणत्रिज्याविषुवत्कर्णवघहतः शङ्कुः ।
कर्णकृतेः संशोध्य द्वादशवर्गं पदं व्यासा ॥ ३२ ॥

घात इष्टान्त्याकुज्याघातः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टान्त्या कुज्यागुणा त्रिज्याहता जातश्छेदः
= $\frac{\text{ज्या} \cdot \text{यु}}{\text{त्रि}}$ । ततो 'व्यासार्धं छेदहृतं विषुवत्कर्णाहतं कर्णः' इत्यादिना

व्याकरणं = $\frac{\text{त्रि}^2 \cdot \text{विक}}{\text{ज्या} \cdot \text{यु}}$ । 'त्रिज्यार्कघातः श्रुतिहृषरः स्या'दित्यादि भा-

स्करोक्तेन विधिना इष्टशङ्कुः = $\frac{१२ \text{ त्रि} \times \text{ज्या} \cdot \text{यु}}{\text{त्रि} \cdot \text{विक}} = \frac{१२ \text{ ज्या} \cdot \text{यु}}{\text{त्रि} \cdot \text{विक}}$

= $\frac{१२ \text{ त्रि} \cdot \text{ज्या} \cdot \text{यु}}{\text{विक} \cdot \text{त्रि}} = \frac{\text{लम्बा} \cdot \text{ज्या} \cdot \text{यु}}{\text{त्रि}^2}$ इत्यनेन शङ्कानयनमुपपद्यते ।

व्यायानयनोपपत्तिरतिसुगमा ॥ ३१-३२ ॥

इदानीमिष्टच्छेदान्त्ययोर्विशेषमाह ।

अल्पाः प्रश्नामूनां यदि बहवश्चरदलासवः क्षितिजा ।
हृतयोना जीवोना क्षयवृद्धिज्योक्तवच्छेषम् ॥ ३३ ॥

यदि प्रश्नामूनामिष्टामूनां संख्या अल्पाश्चरासवश्च बहव उत्त-
रगते तदा चरासुभ्य इष्टामूनपास्य शेषस्य जीवा सूत्रसंज्ञा स्यात् ।
सा कुज्यागुणा त्रिज्याभक्ता ऽप्यात् कला स्यात् । तथा हृतयोना क्षि-
तिजा कुज्या छेदो भवेत् तथा क्षयवृद्धिज्या चरज्या च जीवयो सूत्रसं-
ज्ञयोना शेषमिष्टान्त्या स्यात् । तत इष्टहृत्यन्त्याभ्यां शेषं शङ्कादि
उक्तवत्साध्यमित्यर्थः । अत्र चतुर्विंशदानां स्याधीवृत्ती व्याख्या ।

अत्रोपपत्तिः । 'यत्र क्वचिच्छ्रुतिविधौ यदेह शोधं न शुष्येद्वि-
परीतशुद्धा' इत्यादि भास्करविधिना विपरीतशोधनेन स्फुटा ॥ ३३ ॥
(गणिताध्याय-त्रिप्रश्नाधिकारस्य ६३ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं हृत्यन्त्ययोः साधनमाह ।

स्वाहोरात्रार्धमुदगदक्षिणयोः क्षितिजया युतविहीनम् ।
युदलान्त्यज्या त्रिज्या क्षयवृद्धिज्यायुतो नान्त्या ॥ ३४ ॥

उदगदक्षिणयोगीशयोः स्वाहोरात्रार्धं कुज्या क्षितिज्या यथा-
क्रमं युतविहीनं तदा युदलान्त्यज्या हृतिर्भवेत् । एवं गोलक्रमेण त्रिज्या
क्षयवृद्धिज्या चरज्या युतो नाऽन्त्या स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'क्षितिज्यैवं कुज्याश्च सा हृतिश्चरज्यैवं त्रिगुणो-
ऽपि सान्त्यका' इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा (त्रि. प्र. गणि.) ॥ ३४ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण छेदकर्णसाधनमाह ।

छेदहृता युदलान्त्या दिनार्धकर्णेन सङ्गुणा कर्णः ।
भक्ता ज्ययाथवान्त्या दिनार्धकर्णाहता कर्णः ॥ ३५ ॥

युदलान्त्या हृतिर्दिनार्धकर्णेन दिनार्धच्छायाकर्णेन गुणा छेदेन
हृत्या हृता फलं कर्ण इष्टकर्णो भवेत् । अथवाऽन्त्या दिनार्धकर्णगुणा
ज्यया इष्टान्त्यया भक्ता कर्णो भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'त्रिज्यार्कघातः श्रुतिहृषरः स्या'दित्यादिभास्कर-
विधिना मध्याह्नशङ्कुः = $\frac{१२ \text{ त्रि}}{\text{मक}}$ । ततोऽस्तेजानुपातेन यदि हृत्या दि-
नार्धशङ्कुस्तदेष्टहृत्या किं जात इष्टशङ्कुः = $\frac{१२ \text{ त्रि} \cdot \text{इष्ट}}{\text{मक} \cdot \text{हृ}} = \frac{१२ \text{ त्रि} \cdot \text{इष्ट}}{\text{मक} \cdot \text{हृ}}$

ततो 'वृज्यात्रिजीवे रविसङ्कुपे ते शङ्कुहृते भागवद्यौ भवेताम्'-इत्यादि-

भास्करोक्तेन इष्टच्छायाकर्णः = $\frac{१२ \text{ त्रि} \cdot \text{मक} \cdot \text{हृ}}{१२ \text{ त्रि} \cdot \text{इष्ट}} = \frac{\text{मक} \cdot \text{हृ}}{\text{इष्ट}}$

= $\frac{१२ \text{ त्रि} \cdot \text{मक} \cdot \text{हृ}}{१२ \text{ त्रि} \cdot \text{इष्ट}} = \frac{\text{मक} \cdot \text{हृ}}{\text{इष्ट}}$ । अत उपपन्नं सर्वम् ।

इदानीं प्रकारान्तरेणोद्घृष्टमाह ।

युदलाक्षतोत्क्रमज्यां स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणां विभजेत् ।
व्यासार्धेन फलोना युदलान्त्यज्याथवा छेदः ॥ ३६ ॥

युदलाक्षान्तोत्क्रमज्या भवेदर्थोदितकाले मध्याह्नको नतकालस्योत्क्रमज्या या तां युज्यागुणां त्रिज्या विभजेत् । युदलान्त्यज्या हतिः फलोना पूर्वागतेन फलेनोनाऽथवा छेद इष्टहतिः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । 'नतोत्क्रमज्या शर इत्यनेन हीनान्त्यका षाऽभिमतान्त्यका स्या' इत्यादिना भास्करोक्तेरधिदिना स्फुटा (त्रि. प्र. श. ग.) ॥ ३६ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणोद्घातान्यां क्षायानयनभेदांस्त्वाह ।

अन्त्या नतोत्क्रमज्याहीना ज्या षट् पृथक् छेदः ।
ज्याभ्यां च सह फलानि क्षायानयनानि षट्त्रिंशत् ॥ ३७ ॥

नतोत्क्रमज्याहीनाऽन्त्या ज्येष्ठान्त्या स्यादेवमत्र द्वाभ्यामिष्टान्त्याभ्यां सह छेदः पृथक् षट् । अर्धादेव छेदस्य चत्वारः प्रकारा इष्टान्त्यायाश्च प्रकारद्वयम् । 'जीवा सप्तवृद्धिज्यायुतहीना ज्या क्रियतुलादा' वित्यनेनैकः प्रकारोऽत्र 'अन्त्या नतोत्क्रमज्याहीना ज्येत्यनेन द्वितीयः प्रकारः । एवमिष्टान्त्यायाः प्रकारद्वयम् । द्वाभ्यामिष्टान्त्याभ्यां 'स्वाहोरात्रार्धगुणा व्यासार्धविभाजिताऽथवा छेदः' इत्यनेन षट्छेदः प्रकारद्वयम् । 'ऊनाधिकस्य जीवा स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणिता' इत्यादिना छेदस्यैकः प्रकारः । 'युदलाक्षतोत्क्रमज्या' मित्यादिना द्वितीयः प्रकारः । एवमिष्टान्त्यया द्वाविष्टहृतेश्चत्वारो यद्योगेन षट् भवन्ति । 'छेदोऽवलम्बकगुणः' इत्यनेन 'विषुवत्कर्णविभक्तश्छेदो वा' इत्यनेन शङ्कोरानयने प्रकारद्वयम् । 'व्यासार्धे छेदहृत' मित्यनेन क्षायार्कणानयनस्य प्रकारः एकः । 'दृज्या द्वादशगुणिता' इत्यनेन द्वाभ्यां शङ्कुभ्यां क्षायानयने प्रकारद्वयम् । 'गुणितं वा द्वादशभिर्ज्यासार्ध' मित्यनेन द्वाभ्यां शङ्कुभ्यां क्षायार्कणानयने प्रकारद्वयम् । 'छेदहृता युदलान्त्य' त्यादिना छेदेन क-

क्षायानयने प्रकारः एकः । एवमत्र छेदतः कर्णानयने प्रकारचतुष्कम् । 'कर्णोद्घातेः संशोध्य द्वादशगुणै यदं क्षाया' इत्यनेन कर्णोत्क्षायानयने प्रकारचतुष्कम् । प्रकारद्वयं च छेदजनितशङ्कुतः सिद्धमेव । एवमत्र छेदतश्चायानयने षट् प्रकाराः । 'ज्यास्वाहोरात्रार्धघातहृते' त्यादिनैकः प्रकारः कर्णोद्घातः । 'लम्बगुणो वा घातः शङ्कु' रित्यादिना शङ्कुतो ('दृज्या द्वादशगुणि' मित्यनेन 'गुणितं वा द्वादशभि' रित्यादिना च) प्रकारद्वयम् । 'घातो वा र्कगुणः' इत्यादिना शङ्कुतः पुनः पूर्ववत् प्रकारद्वयम् । 'भक्ता ज्ययाऽथवा न्या दिनार्धकर्णोद्घाता कर्णः' इत्यादिना कर्णत एकः प्रकारः । एवमिष्टान्त्यायाश्चायानयनेऽपि प्रकारद्वयम् । पूर्वमिष्टहृतेश्चत्वारो भेदा इष्टान्त्याया द्वौ भेदाविति षट्भेदा येभ्यश्चायानयने षट्त्रिंशदानयनानि फलानि भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टान्त्यायानयने 'नतोत्क्रमज्या शर इत्यनेनेत्यादि' भास्करोक्तेन स्फुटा ॥ ३७ ॥

इदानीमुक्तकालं नतकालं चाह ।

क्षायार्कणविभक्ता विषुवत्कर्णेन सङ्गुणा त्रिज्या ।
लब्धं सौम्येतरयोः क्षितिज्यया हीनसंयुक्तम् ॥ ३८ ॥
गुणितं व्यासार्धेन स्वाहोरात्रार्धभक्तलब्धधनुः ।
उत्तरगोले युक्तं याम्ये हीनं चरप्राणैः ॥ ३९ ॥
दिनगतशेषप्राणाः प्रागपरदिनार्धयोर्विशोध्यासम् ।
व्यासार्धात् शेषोत्क्रमजीवाचार्षं नतप्राणाः ॥ ४० ॥

सौम्येतरयोः उत्तरदक्षिणगोलयोः । प्रागपरदिनार्धयोः पूर्वापरकपालयोः । आर्षं 'गुणितं व्यासार्धेन स्वाहोरात्रार्धेनार्थाद् व्युत्पन्ना भक्तं यद्गुणं सूचयति । शेषोत्क्रमजीवाचार्षं शेषस्योत्क्रमजीवाचार्षस्यैव । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टशङ्कुः = $\frac{१२}{१०}$ ततोऽवलम्बानुपातेन इष्ट-

हृतिः = $\frac{\text{विक्र. १२ वि.}}{१२ \text{ इकाक}} = \frac{\text{विक्र. वि.}}{\text{इकाक}}$ । अतः कुक्ष्यासंस्कारेण कलानयनं सुग-
मम् । ततो द्युज्यानुपातेन लब्धं सूत्रम् । तस्य धनुस्त्रयण्डलादुच्चतकाल-
स्तत्र चरसंस्कारेण स्वदेशे पूर्वापरकपालयोश्चतकाल एव दिनगतशेष-
प्राणाः । आप्तं सूत्रं नतकालकोटिज्यासमं व्यासार्धोत् विशेष्य शेषं
नतकालोत्क्रमज्या । उत्क्रमज्याखण्डैस्तज्जापं पूर्वापरकपालयोर्नतप्राणा
भवन्तीति सर्वं स्फुटम् ॥ ३८-४० ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणोच्चतकालं नतकालं चाह ।

स्वाहोरात्रार्धेन क्षायाकर्णेन भक्तायाः ।

विषुवत्कर्णगुणाया व्यासार्धकृतेः फलं सौम्ये ॥ ४१ ॥

क्षयवृद्धिज्याहीनं युक्तं याम्ये धनुश्चरप्राणैः ।

सौम्ये युतं विहीनं याम्ये प्रागपरयोः प्राणाः ॥ ४२ ॥

अज्ञो गतावशेषाः फलमन्त्याया विशेष्य शेषस्य ।

धनुरुत्क्रमजीवाभिः पूर्वापरयोर्नतप्राणाः ॥ ४३ ॥

विषुवत्कर्णगुणाया व्यासार्धकृतेः स्वाहोरात्रार्धेन कुक्ष्याया क्षाया-
कर्णेन च भक्तायाः फलं यादृशम् । तत् सौम्ये गोले क्षयवृद्धिज्याया चरज्य-
यां हीनं याम्ये युक्तं यद्वेत्तस्य धनुस्त्रयण्डले चरासुभिर्युतं याम्ये विहीनं
तदा पूर्वापरकपालयोर्हो दिवसस्य गतावशेषा उच्चतकालो भवेत् ।
शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टशङ्कुः = $\frac{१२ \text{ वि.}}{\text{इकाक}}$ । तत् इष्टहृतिरस्येवानुपा-

तेन = $\frac{\text{विक्र. १२ वि.}}{१२ \text{ इकाक}} = \frac{\text{विक्र. वि.}}{\text{इकाक}}$ । द्युज्यानुपातेन इष्टान्त्या = $\frac{\text{विक्र. वि.}}{\text{द्युज्या इकाक}}$

चन्यत् सर्वं भास्करचिप्रश्नाधिकारतः स्फुटम् ॥ ४१-४३ ॥

इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणोच्चतकालं नतकालं चाह ।

दिनदलकर्णगुणान्त्या क्षायाकर्णोद्धृता फलो नान्त्या ।

शेषस्योत्क्रमजीवा धनुर्दिनार्धाक्षतप्राणाः ॥ ४४ ॥

चरदलजीवोनाधिकफलक्रमज्याधनुश्चरार्धेन ।

युतहीनं पूर्वाह्ने दिवसगतं शेषमपराह्ने ॥ ४५ ॥

अस्या दिनार्धकर्णेन गुणा इष्टक्षायाकर्णेन भक्ता यल्लब्धं तत्
फलसंज्ञं प्रेयम् । शेषं सुगमम् ।

अत्रोपपत्तिः । दिनदलशङ्कुः = $\frac{१२ \text{ वि.}}{\text{दिदक}} = \frac{१२ \text{ वि.}}{\text{इकाक}}$ । दिना-

र्धशङ्कुकोट्या यदि हृतिलभ्यते तदाभीष्टशङ्कुना किं जातेष्टहृतिः

= $\frac{१ \text{ दिदक}}{\text{इकाक}}$ । ततो द्युज्यानुपातेनेष्टान्त्या = $\frac{\text{वि. इ. दिदक}}{\text{द्यु. इकाक}} = \frac{\text{अन्त्या दिदक}}{\text{इकाक}}$ ।

इष्टान्त्याया एव फलसंज्ञा । गोलक्रमात् चरदलजीवयोर्नमधिकं च फलं
सूचसंज्ञं भवति तस्य क्रमज्याखण्डैर्धनुस्त्रयण्डलादुच्चतकालस्ततो दिनगत-
शेषानयनं सुगमम् । शेषवासना चातिस्फुटा ॥ ४४-४५ ॥

इदानीं नक्षत्रधिकवापस्योत्क्रमज्यां चिज्यातोऽधिकाया उत्क्रम-
ज्यायाश्चापं चाह ।

उत्क्रमजीवाभ्यधिकक्रमज्यया संयुतं धनुर्वनुषा ।

ज्यस्तविशुद्धो हीनाश्चरासवः पूर्ववच्छेषम् ॥ ४६ ॥

अत्र व्यासार्धं नवतेः कलाः सखाब्धिवाणाः ५४०० इति द्वय-
मध्याहार्यम् । तेनायमर्थः । सखाब्धिवाण्यो यावत्त्यः कला अभ्याधि-
कास्तासां क्रमज्यया युतं व्यासार्धं (चिज्या) सखाब्धिवाणाधिकवा-
पस्योत्क्रमज्या स्यात् । एवं चिज्यातो यावत्त्यधिकोत्क्रमज्या क्रमज्याखण्डै-
स्तज्जापं सखाब्धिवाणैः संयुतं धनुः स्यात् । एवमुत्तरगोले चरासुभ्य
उच्चतकालाखण्डो यदास्यास्तदा ज्यस्तविशुद्धिस्तस्यां सत्यां धनुर्वोच्चतका-
लासुभिश्चरासवो हीनास्तज्ज्या विपरीतं सूत्रसंज्ञं भवेत् । ततः शेषमि-
ष्टहृत्यादिकं पूर्ववच्छेप्यं किन्तु धनयोर्गोलेनन्तरमेव योग इति बीजयुक्त्या
सुधिया बोधे वियोगो विधेयः ।

अत्रोपपत्तिः । विपरीतक्रियया सुगमा ॥ ४६ ॥

इदानीं दिनदलोक्तनतांशसाधनमाह ।

दिनमध्याह्नकान्त्यक्षभागयोगान्तरं समान्यदिशोः ।

नतभागा नतभागान्नवतेः प्रोक्षोन्नताः शेषाः ॥ ४७ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'पलावलम्बावयमेन संस्कृतौ नतोन्नते ते भवतो विषादले' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ४७ ॥

इदानीमिष्टदिनार्धं द्वायासाधनमाह ।

नतभागज्या द्वादशगुणोन्नतांशज्यया हृता लब्धम् ।

इष्टदिनार्धच्छाया यथोक्तकरणैर्दिनार्धाद्वा ॥ ४८ ॥

दिनार्धात् सकाशादधोक्तकरणैर्हृत्यादिभिर्वा दिनार्धच्छाया साध्या । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'दृज्यात्रिजीवे रविसङ्कुणे ते' इत्यादिभास्करविधिनाऽतिस्फुटा ॥ ४८ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण मध्यच्छायासाधनमाह ।

उन्नतजीवाभक्तं व्यासार्धं द्वादशाहतं कर्णः ।

मध्यच्छाया कर्णद्वादशकृत्यन्तरपदं वा ॥ ४९ ॥

व्यासार्धं त्रिज्या । उन्नतजीवा मध्याह्नशङ्कुः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वप्रकारेणातिस्फुटा ॥ ४९ ॥

इदानीं हृत्यादीनां बहुसाधनत्वमाह ।

द्युदलान्त्या ज्या छेदो मध्यच्छाया यथोक्तकरणैर्वा ।

अन्त्याज्याछेदाद्यैर्मध्यच्छायाथवा बहुधा ॥ ५० ॥

यथोक्तकरणैर्दिनगतशेषात्पस्येत्यादिप्रकारैर्मध्याह्ने द्युदलान्त्या हृतिः । ज्या दृष्टान्त्या छेद इष्ट हृतिः । मध्यच्छाया प्रसिद्धा । एतत् सर्वं वा भवति । अथवा अन्त्याज्याछेदाद्यैरन्त्येष्टान्त्येष्टहृत्यादिभिः पूर्वोक्तविधिना बहुधाऽनेकधा मध्यच्छाया साध्या ॥ ५० ॥

इदानीं सममण्डलशङ्कुसाधनमाह ।

विषुवत्कर्णेन गुणा विषुवच्छायाद्युतोत्तरा क्रान्तिः ।

ययूनाच्छज्यायाः शङ्कुः सममण्डलस्थेऽर्के ॥ ५१ ॥

उत्तरा क्रान्तिः क्रान्तिय्या यद्यत्तज्याया ऊना तदाऽर्के सममण्डलस्थे शङ्कुः स्यात् । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिय्या भुजः । कुज्योना तद्वृत्तिः कोटिः । सममण्डलशङ्कुः कर्णः । इत्युत्तरे प्रसिद्धम् । ततोऽनुपातो यद्यत्तभाभुजेन विषुवत्कर्णो लभ्यते तदा क्रान्तिय्याभुजेन किं जातः समशङ्कुः

= $\frac{\text{विज्या} \cdot \text{क्रान्तिय्या}}{\text{पलभा}}$ । उत्तरा क्रान्तिर्यदाऽज्ञोना तदैवार्कस्य सममण्डलप्रवेशो भवेदिति 'मानैवः सममण्डलं प्रविशति स्वल्पेऽपमे स्वात् पलादि' इति भास्करविधिना स्फुटमेव ॥ ५१ ॥

इदानीं पुनः प्रकारान्तरेण समशङ्कुसाधनमाह ।

सूर्यज्या जिनभागज्यया गुणाच्छज्याथ वा भक्ता ।

अग्रा द्वादशगुणिता विषुवच्छायाविभक्ता वा ॥ ५२ ॥

सूर्यज्या रविभुजज्या जिनभागज्यया गुणाच्छज्यया भक्ताऽथ वा प्रकारान्तरेण सममण्डलशङ्कुर्भवेत् । वाऽग्रा द्वादशगुणा विषुवच्छायाविभक्ता तदापि समशङ्कुर्भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । रविभुजज्या जिनज्यागुणा त्रिज्याभक्ता जाता क्रान्तिय्या = $\frac{\text{जिज्या} \cdot \text{भुज्या}}{\text{त्रि}}$ । ततोऽज्ञज्याभुजेन त्रिज्याकर्णस्तदा क्रान्तिय्याभुजेन किं जातः समशङ्कुः = $\frac{\text{जिज्या} \cdot \text{भुज्या}}{\text{त्रि}} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{अज्ञज्या}} = \frac{\text{जिज्या} \cdot \text{भुज्या}}{\text{अज्ञज्या}}$ ।

द्वितीयानयने । अग्रा भुजः । समशङ्कुः कोटिः । तद्वृत्तिः कर्ण इत्युत्तरे प्रसिद्धम् । ततो विषुवच्छायाया यदि द्वादश कोटिस्तदापि किं जातः समशङ्कुः = $\frac{१२ \text{ अग्रा}}{\text{त्रि}}$ । अत उपपन्नं सर्वम् ॥ ५२ ॥

इदानीं सममण्डलस्योऽर्के छायाकर्णसाधनमाह ।

द्वादशविषुवच्छायागुणिते पृथगचलम्बजीवे वा ।

क्रान्तिहृते सममण्डलकर्णौ प्राग्बत् पृथक् काये ॥ ५३ ॥

अत्र ज्या द्वादशगुणा वा लम्बज्या विषुवच्छायागुणा । इति हे क्रान्तिहृते क्रान्तिक्याहृते तदा सममण्डलकर्णौ भवतः । ताभ्यां प्राग्बत् पूर्वविधिना पृथक् काये साध्ये ।

अत्रोपपत्तिः । अत्रोच्चानुपातेन समशङ्कुः $= \frac{\text{त्रि. क्रान्त्या}}{\text{अचलज्या}}$ । ततो 'दृज्यात्रिजीवे रविसङ्कुणे ते शङ्कुहृते भागवणौ भवेता' मित्यादिभ्यां स्फुरविधिना सममण्डलकर्णः $= \frac{१२ \text{ त्रि.}}{\text{सं.}} = \frac{१२ \text{ त्रि. अचलज्या}}{\text{त्रि. क्रान्त्या}} = \frac{१२ \text{ अचलज्या}}{\text{क्रान्त्या}}$ । अत उपपत्तौ प्रकारौ ॥ ५३ ॥

इदानीं कोणशङ्कोरानयनमाह ।

अर्काप्रावर्गोनं त्रिज्यावर्गार्धमर्ककृतिगुणितम् ।

आयोऽन्योऽग्राद्वादशविषुवच्छायावधो हृतवोः ॥ ५४ ॥

विषुवच्छायाकृत्या द्व्यगसंयुतयान्यकृतियुतादायात् ।

पदमन्ययुतविहीनं सौम्येतरगोलयोः शङ्कुः ॥ ५५ ॥

विदिशोः सौम्येतरयोरुत्तरगोले पदोनयुक्तोऽन्यः ।

सममण्डलदक्षिणगे न च्छाया नाडिकाः प्राग्बत् ॥ ५६ ॥

अस्य व्याख्या 'त्रिज्यावर्गार्धतोऽग्राज्यावर्गानाद् द्वादशाहता 'वि-
त्यादिप्रसिद्धमूर्यसिद्धान्तप्रकारेण स्फुटा ।

अत्रोपपत्तिः । कोणवृत्तस्योऽर्के शङ्कुमूलप्राच्यपरवोरन्तरं शङ्कुमूल-
दक्षिणोत्तरयोरन्तरेण सममिति चेन्नमितितः स्फुटम् । अथ शङ्कुमूल-
य । ततोऽनुपातेन शङ्कुमूलम् $= \frac{\text{त्रि. य.}}{१२}$ । उत्तरदक्षिणगोलयोः क्रमेण भुज-
मानम् $= \text{अ.} + \frac{\text{त्रि. य.}}{१२}$ । भुजवर्गौ द्विगुणो दृज्यावर्गः $= २ \left(\frac{१२ \text{ अ.} + \text{त्रि. य.}}{१२} \right)^२$

$$= \frac{१४४ \text{ अ.} + २४ \text{ अ. त्रि. य.} + \text{त्रि.}^२ \text{ य.}^२}{७२} = \text{त्रि.}^२ - \text{य.}^२$$

समजोषनादिना $(७२ + \text{त्रि.}^२)$ यं $\neq २४ \text{ अ. त्रि. य.}$

$$= ७२ \text{ त्रि.}^२ - १४४ \text{ य.}^२ = १४४ \left(\frac{\text{त्रि.}^२}{२} - \text{य.}^२ \right)$$

$$\text{अ.}, \text{य.} \neq \frac{२४ \text{ अ. त्रि.}}{७२ + \text{त्रि.}^२} \cdot \text{य.} = \frac{१४४ \left(\frac{\text{त्रि.}^२}{२} - \text{य.}^२ \right)}{७२ + \text{त्रि.}^२}$$

आचार्यस्य युक्तकार्थस्यान्यसंज्ञा व्यक्तपक्षीयांशमानस्याऽऽद्यसंज्ञा
हता । तौ युक्तसंयुतया विषुवच्छायाहृत्या हृतावपि अन्याद्यौ भवतः ।

एवं इति जातो हतो यं $\neq २ \text{ अन्य. य.} = \text{आद्य}$ । ततो वर्गविधिना

$$\text{य.}^२ \neq २ \text{ अन्य. य.} + \text{अन्य.}^२ = \text{अन्य.}^२ + \text{आ.}$$

$$\therefore \text{अ.} \neq \text{अन्य.} = \sqrt{\text{अन्य.}^२ + \text{आ.}}$$

$$\text{आ. य.} = \sqrt{\text{अन्य.}^२ + \text{आ.}} \pm \text{अन्य.}$$

अत उपपत्तम् । यदा त्रिज्यावर्गार्धतोऽग्रावर्गोऽधिकस्तदात्तरगोले
आचल्य चलत्वात् कोणशङ्कुचतुष्टयमुत्पद्यते दक्षिणगोले च कोणशङ्कोर-
भाव इत्यादि एवै भास्करसिद्धान्तशिरोमणितः स्फुटम् ॥ ५४-५६ ॥

इदानीं भुजद्वयज्ञानात् पलभामाह ।

प्राच्यपराशङ्कुतलान्तरद्वयव्यस्तकर्णवधविवरम् ।
समदिशि विषुवच्छायायान्यदिगैक्यं कर्णविवरहृतम् ॥ ५७ ॥

प्राच्यपराशङ्कुतलान्तरं शङ्कुमूलप्राच्यपरान्तरम् । अर्थात् द्वादशा-
शुलशङ्कोर्भुजः । एवं भुजद्वयस्य व्यस्तकर्णवधस्य समदिशि विवरमन्य-
दिक्षीक्यं कर्णविवरेण हृतं विषुवच्छाया भवति ।

अत्रोपपत्तिः । 'भाट्टयस्य भुजयोः समाशयोर्व्यस्तकर्णहृतयोर्व-
धवत्' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ५७ ॥

इदानीं प्रकटान्तरेण पलभानयनमाह ।

आयाकृताग्रोना सौम्येन युतान्तरेण याम्येन ।
विषुवच्छायाजादिषु तुलादिषु तथान्तरं हीनम् ॥ ५८ ॥

ह्याद्यावृत्ताया यथादिक्का कर्णवृत्ताया सौम्येन चान्तरेण द्वादशा-
ङ्गुलशङ्कुलप्राच्यपरान्तरकार्थोद् भुजेनोना याम्येन भुजेन च युता । एव-
मज्जादिषु राशिषु अर्थादुत्तरगोले । तुलादिषु चार्थाद्वर्तिणगोले तथैव
तदन्तरं भुजमानं हीनं ह्याद्यावृत्तायया तदा विषुवच्छाया भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । वृद्धच्छङ्कुललायासंस्कारेण भुजो भवति । लघुशङ्को
तु शङ्कुतलं विषुवती । अथा ह्यायाकर्णवृत्ताया यथादिक्का । उत्तरगोले
सममण्डलप्रवेशात् पूर्वं ह्याद्यावृत्ताया पलभोना सौम्यो भुजोऽतः सौम्येन
भुजेनोना ह्याद्यावृत्ताया पलभा । सममण्डलप्रवेशादुपरि पलभातश्चाया-
वृत्ताया शङ्कु भवति ततोऽप्रशिष्टं दक्षिणो भुजोऽतस्तेन युता साऽया
विषुवती भवति । दक्षिणगोले सर्वदा विषुवतीह्याद्यावृत्ताययोर्योगेन
भुजमानमतस्तच्छायावृत्तायया हीनं पलभा भवेदिति स्फुटमेव ॥ ५८ ॥

इदानीमिष्टच्छायावृत्ते पलभाययोः संस्थानमाह ।

इष्टच्छायावृत्ते तदग्रयोर्धुदयास्तमयसूत्रम् ।

अनुपातात्तच्छङ्कोर्विषुवच्छायाऽन्तरमिहाग्रा ॥ ५९ ॥

इष्टच्छायावृत्ते पूर्वापराशयोर्धु तदग्र्योर्धुदयास्तमयसूत्रम् परिणते
शये तयोर्गतं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । तच्छङ्कोः । तस्य रवेः शङ्कुस्तच्छङ्कु-
स्तस्यानुपातात् प्रपातान्मूलादुदयास्तसूत्रपर्यन्तमन्तरं विषुवच्छाया भव-
ति । एवमिहास्मिन् ह्याद्यावृत्ते भुजविषुवतीभ्यामया च ज्ञेया-इति
फलितार्थो बोध्यः ।

अत्रोपपत्तिः । महाशङ्कावुदयास्तसूत्रात् शङ्कुमूलपर्यन्तं शङ्कुतलं
लघुद्वादशाङ्गुलशङ्को चातसेत्रसाजात्याच्छायावृत्तीयादयास्तसूत्रात्तुल्यश-
ङ्कुमूलपर्यन्तमन्तरं पलभेति सर्वं गोलविदा स्फुटमेवेति ॥ ५९ ॥

इदानीं भुजच्छायाभ्यां क्रान्तिन्यानयनमाह ।

शङ्कुप्राच्यपरान्तरविषुवच्छायाङ्गुलान्तरं याम्ये ।

उदगैक्यं लम्बगुणं ह्यायाकर्णोद्भूतं क्रान्तिः ॥ ६० ॥

शङ्कुप्राच्यपरान्तरं लघुशङ्कुसंख्यो भुजः । विषुवच्छाया पलभा

प्रसिद्धा । याम्ये याम्यभुजेऽनयोर्कु नान्तरमुदगुत्तरभुजेऽनयोर्दैक्यं यत्तज्ज-
म्बगुणं लम्बज्यागुणं ह्यायाकर्णोद्भूतं फलं क्रान्तिः क्रान्तिक्या स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । उत्तरगोले पूर्वविधिना याम्यो भुजः = वि - कजया
= भु । अतः कर्णवृत्ताया = वि - भु । दक्षिणगोले सर्वदा याम्यो भुजः
= वि + कज = भु । अतः कर्णवृत्ताया = भु - वि । एवं याम्ये भुजे भुजप-
लभयोरन्तरं कर्णवृत्ताया फलिता । उत्तरगोले सौम्यो भुजः = कज - वि
= भु । अतः कज = वि + भु । एवं कर्णवृत्तायानयनमुपपन्नम् । कर्ण-

वृत्ताया त्रिज्यागुणा ह्यायाकर्णोद्भूता ज्ञाताऽया = $\frac{\text{कर्ण} \cdot \text{त्रि}}{\text{काक}}$ । इयं लम्ब-
ज्यागुणा त्रिज्याभक्ताऽक्षजेत्रसाजात्याज्जाता क्रान्तिक्या = $\frac{\text{लम्बा} \cdot \text{कर्ण}}{\text{काक}}$ ।

अत उपपद्यते क्रान्तिन्यानयनम् ॥ ६० ॥

इदानीं क्रान्तिक्यातो रव्यानयनमाह ।

क्रान्तिर्व्यासार्धगुणा जिनभागज्याहृता धनुरजादौ ।

ककर्थादौ चकार्थात् प्रोक्ष तुलादौ सभार्धेन ॥ ६१ ॥

चक्रात् प्रोक्ष मृगादौ स्फुटोऽसकृद् धनसृणे धने त्वृणकम् ।
अर्कोऽस्मादेशान्तरयुगयुगतो मध्यमः प्राग्भवत् ॥ ६२ ॥

क्रान्तिः क्रान्तिक्या व्यासार्धेन त्रिज्यया गुणा जिनज्यया हृताऽर्क-
देवर्क्य भवति । तद्वर्णवर्णस्य प्रथमपादेऽजादौ राशित्रये स्फुटः सूर्यः ।
ककर्थादौ राशित्रये तद्वर्णस्वकार्थात् प्रोक्ष शेषं स्फुटार्कः । एवं तुलादौ
राशित्रये तद्वर्ण सभार्धेन समः स्फुटोऽर्कः । मृगादौ राशित्रये च चक्राद्-
द्वादशराशिभ्यस्तद्वर्णः प्रोक्ष शेषं स्फुटोऽर्को ज्ञेयः । तत्रासकृद्वृणे मन्द-
फले धनं धने च चक्षं मन्दफलं देयं तदा स्वदेशे मध्यमोऽर्को भवति ।
अस्मादेशान्तरयुगयुगतः । अर्थात् प्राग्देशान्तरफलसहितात् पश्चिमदे-
शान्तरफलरहितादस्मात् स्वदेशीयमध्यमार्कात् प्राग्दक्षिणतागतो मध्य-
मः स्यादित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । विपरीतक्रियया स्फुटा । 'तद्वर्णुरादौ चरणे सर्व-

स्याकः प्रजायतेऽन्येषु' इत्यादिभास्करविधिना पदवशाद्विज्ञानं सुग-
ममिति ॥ ६१-६२ ॥

इदानीं शशिशृङ्गोन्नतौ रविशङ्कर्यं विशेषमाह ।

शशिशृङ्गोन्नत्यर्थं रात्रेर्गतशेषनाडिकाशङ्कः ।

विपरीतगोलविधिना रात्र्यर्धाकान्तराभिर्वा ॥ ६३ ॥

पश्चिमदिशि शृङ्गोन्नत्यर्थं रात्रेर्गतनाडिकाभिस्त्वताभिः प्राग्दिशि
च रात्रिशेषनाडिकाभिस्त्वताभिः 'गतशेषात्यस्याहः' इत्यादिना विप-
रीतगोलविधिना रवेः शङ्कः साध्यः । यदि नताभिर्नाडीभिरर्कशङ्कुर्योक्त-
तस्तदा रात्र्यर्धाकान्तराभिर्नतनाडिकाभिः स शङ्कुरानेयः ।

अत्रोपपत्तिः । 'निशाद्यशेषैरनुभिर्गतैर्वा' इत्यादिभास्करशृङ्गो-
न्नतिविधिना स्फुटा । दृश्यशृङ्गोन्नतौ रवेः क्षितिजाधःस्थत्वाद्धोया-
भ्यान्तरवृत्ताच्चतकालोऽपेक्षितोऽतो रात्र्यर्धाकान्तरतो नतनाडिकासाध-
नायातिदेशं चकाराऽऽचार्यः ॥ ६३ ॥

इदानीमयामुदयास्तसूत्रं चाह ।

क्षितिजेऽग्रा प्राच्यपरा क्रान्तिस्त्रिज्यागुणाऽवलम्ब्यहता ।
द्विगुणमुदयास्तसूत्रं तन्त्रिज्याकृतिवियुक्तपदम् ॥ ६४ ॥

क्रान्तिः क्रान्तिज्या त्रिज्यागुणाऽवलम्ब्येन लम्बज्या हृता तदा-
ऽया स्यात् । इयमया क्षितिजे प्राच्यपरा भवति । अथोत् क्षितिजे
प्राचि प्रतीच्यां च प्रागपरस्वस्तिकाभ्यां यथादिक्काऽया भवतीत्यर्थः ।
तन्त्रिज्याकृतिवियुक्तपदं द्विगुणमुदयास्तसूत्रं भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । कुत्र्या भुजः । क्रान्तिज्या कोटिः । यथा कर्णः ।
इत्यन्तेन प्रसिद्धम् । ततो यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा
क्रान्तिज्याकोट्या किं जाताया = $\frac{\text{क्रान्तिज्या}}{\text{त्रिज्या}}$ । यथायमौनाक्षिज्यायमौत् पद-
मयाकोटिज्या तद्द्विगुणमेवोदयास्तसूत्रं प्रसिद्धमिति ॥ ६४ ॥

इदानीं शङ्कुतलानयनमाह ।

अक्षज्याशङ्कुवधास्तम्बकलब्धोदयास्तमयसूत्रात् ।

दक्षिणतः शङ्कुतलं दिक्से रात्रौ तदुत्तरतः ॥ ६५ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । अक्षवृत्ततो दिक्वाऽहोरात्रवृत्तानि दक्षिणतो रात्रा-
वृत्तरतो नतान्यतो दिक्वा शङ्कुतलं दक्षिणं रात्रावृत्तरं भवति । अक्षोत्रा-
नुपातेन शङ्कुतलानयनं स्फुटम् ॥ ६५ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

दिग्लम्बाक्षस्वोदयलम्बज्यायादिष्वपदिष्टेषु ।

षट्षष्ट्यार्याणां त्रिप्रभाष्यायस्तृतीयोऽयम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते त्रिप्रभाष्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ६६ ॥

प्रधुमूदनसूनुनोदितो यस्मिन्लोकः श्रीपृथुनेह त्रिष्णुजोक्ते ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितः प्रश्नविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालवत्सलसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके चिप्रश्नाधिकारस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चन्द्रग्रहणाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भे कारणमाह ।

कालज्ञानं प्रायः पर्वज्ञानार्थमिष्यते सद्भिः ।
शशिभास्करग्रहणयोर्वास्तवभेदाः स्फुटा भेदैः ॥ १ ॥
दिग्दर्शनवलनवेला निमीलनोन्मीलनस्थिति विमर्दाः ।
स्पर्शच्छाया मोक्षप्रासेष्टप्रासपरिलेखाः ॥ २ ॥
भेदाश्चतुर्दश तयोरिन्द्रकग्रहणयोः परिज्ञानात् ।
यस्माद्भेदज्ञानं तस्माद्ग्रहणे प्रवक्ष्यामि ॥ ३ ॥

सद्भिः सद्गणकैः प्रायो बाहुल्येन पर्वज्ञानार्थं कालज्ञानमिष्यते ।
तद्विपरीतेनार्थात् पर्वज्ञानात् कालज्ञानं च स्फुटम् । कालज्ञानाद्विज्ञादि-
क्रिया स्फुटेति फलितार्थः । शशिभास्करग्रहणयोर्ज्ञानार्थं ये वास्तवभेदा
दिग्दर्शनकालावराणाद्यास्ते भेदैर्वैयर्थ्याणैः स्फुटाः । चतुर्दश भेदाश्च
दिग्दर्शनवलनवेलाद्याः स्फुटाः । (दिग्भेदश्चन्द्रस्य प्राक् प्रवहणं रवेः
पश्चात् । वर्णभेदश्चन्द्रस्याधोत्पाधादिप्रासे धूम्रादयो वर्णा रवेः सर्वदा
कृष्णः । वलनभेदश्चन्द्रग्रहे स्पर्शमोक्षोद्भववलने प्राक्पश्चिमतो द्वे
रविग्रहे पश्चिमपूर्वतः । वेला समयश्चन्द्रग्रहे सदा तिथ्यन्त एव मध्य-
ग्रहः सूर्यग्रहे स नियमो नैव । निमीलनोन्मीलने च शशिसूर्यग्रहणयो-
र्मिथो व्यस्ताशतो भवत इति तत्रापि भेदः । स्थितिश्च चन्द्रग्रहे महती
रविग्रहे लघुरिति । एवं विमर्दकालश्च चन्द्रग्रहे महान् रविग्रहे लघुः ।
स्पर्शः स्पर्शकालनिर्णयश्च चन्द्रग्रहे स्थित्यधोद्विग्रहे लम्बनसंस्कृतस्थि-
त्यधोत् । छायाभेदश्च प्रवहणादिषु स्वस्वशङ्कुभेदात् प्रसिद्धः । मोक्ष-
भेदश्च चन्द्रग्रहे पश्चाद्विग्रहे प्राक् मोक्षः । शासभेदश्चन्द्रग्रहे शरतो
रविग्रहे नतिसंस्कृताच्छरतः । इष्टयासभेदश्चन्द्रग्रहे तत्कालशराद्गणिता-
गतस्थित्यधोच्च रविग्रहे नतिसंस्कृतशरात् स्पष्टस्थित्यधोच्च । परिलेखभे-
दश्च चन्द्रग्रहे गणितागतशरात् रविग्रहे नतिसंस्कृतात् । एवमत्र द्विक्

१ । वर्ण २ । वलन ३ । वेला ४ । निमीलन ५ । उन्मीलन ६ । स्थिति
७ । विमर्द ८ । स्पर्श ९ । छाया १० । मोक्ष ११ । शास १२ । इष्ट-
यास १३ । परिलेख १४ । चतुर्दश भेदाः ।) यस्मादिन्द्रकग्रहणयोः
परिज्ञानादिति चतुर्दशभेदज्ञानं भवति तस्माच्छशिरविग्रहे अहं प्रव-
क्ष्यामीति ॥ १-३ ॥

इदानीं तात्कालिकीकरणमाह ।

तिथिगतगम्ये भुक्तिगुणे भुक्त्यन्तरहृते फलोनयुतौ ।
रविशशिनौ समलिप्तौ पातस्तात्कालिको भवति ॥ ४ ॥

तिथिगतगम्ये तिथिगतगम्यकले भुक्तिगुणे रविभुक्त्या चन्द्रभुक्त्या
च गुणे । उभयत्र रविचन्द्रभुक्त्यन्तरं हृते । गतचालने फलोनौ गम्ये
फलयुतौ रविशशिनौ । एवं तौ तात्कालिकौ तिथ्यन्ते समलिप्तौ भवतः ।
एवं पातगत्या पातोऽपि तात्कालिको भवति ।

अत्रोपपत्तिः । तिथिगतगम्ये कले घटिगुणे रविचन्द्रगत्यन्तरभक्ते
गतेष्व घटिकास्ता गतिगुणाः घटिहृताश्चालनकलाः स्युः । एवमत्र
घटितुल्ययोर्गुणहरणोर्नशाद्व्योक्ता क्रियोत्पद्यते ॥ ४ ॥

इदानीं तिथ्यन्ते शरकालानयनमाह ।

खत्रिघन २७० गुणा व्यासार्धभाजिता चन्द्रपातयोगज्या ।
विक्षेपकलाः सौम्याः षड्राश्यूनेऽधिके याम्याः ॥ ५ ॥

षड्राश्यूने चन्द्रपातयोगे सौम्या अधिके याम्या विक्षेपकला
भवन्ति । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'सपाततात्कालकचन्द्रदोर्ज्या खभेर्हते' त्यादिभा-
स्कारविधिना स्फुटा ॥ ५ ॥

इदानीं विम्यान्वाह ।

रविशशिशुक्ती भवदशगुणे नखैः स्वरजिनैर्हृते माने ।
तत्पाष्टगुणितशुक्त्योर्विवरं षड्या हृतं तमसः ॥ ६ ॥

रविशशिशुक्ती भवदशगुणे नखैः स्वरजिनैर्हृते अर्धोद्विगतिरे-
कादशगुणा नखरूपा । चन्द्रगतिर्विशुक्ता स्वरजिनैर्हृता तदा रवि-

चन्द्रयोर्मोने विद्यमाने भवतः । तत्त्वाष्टगुणितभुक्तयोः पञ्चविंशतिगुण-
रविगतेष्टगुणितचन्द्रगतेश्च विवरं वष्ट्या हृतं तमसो राहोर्विद्यमानं
भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'भानोर्गतिः स्वदशभागयुतार्धता' इत्यादिभास्कर-
विधिना रविं = $\frac{११ रग}{२०}$ । चंविं = $\frac{३ रग}{७४} = \frac{३ रग}{७४} = \frac{१० रग}{७४०} = \frac{१० रग}{२४०}$ स्व-

त्यान्तरात् । 'भानोर्गतिः शरदता रविभिर्विभक्ता' इत्यादिभास्करविधि-
ना राहुविं = $\frac{२ रग}{१५} - \frac{५ रग}{१२} = \frac{८ रग - २५ रग}{१२०}$ । अत उपपन्नं सर्वम् ॥ ६ ॥

इदानीं शासमानमाह ।

आद्यच्छादकमानैक्यार्थं विच्छेपहीनितं क्षणम् ।

सर्वग्रहणं ग्राह्यादधिके खण्डग्रहणमूने ॥ ७ ॥

स्पष्टार्थप्रमाणम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'यच्छादकमानैक्यलैख्यखण्डं शरोनं स्यनि-
तप्रमाणं' मित्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ७ ॥

इदानीं स्थितिविमर्दोर्धनयनमाह ।

आद्येन युतोऽनस्य छादकमानस्य तदलकृतिभ्याम् ।

विच्छेपकृतिं प्रोह्य पदे तिथिवत् स्थितिविमर्दार्धे ॥ ८ ॥

पदे तिथिवत् । अर्थात् पदे षष्टिगुणे रविवन्द्रगत्यन्तरेण हृतं
स्थितिविमर्दोर्धं भवतः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'मानार्धयोगान्तरयोः' कृतिभ्यामित्यादिभास्कर-
विधिना स्फुटा ॥ ८ ॥

इदानीममकृतिविधिना स्थितिविमर्ददलयोः स्फुटीकरणमाह ।

षष्ठ्या विभाजिता स्थितिविमर्ददलनाडिकागुणा स्वगतिः ।

आदौ रवीन्दुपातेष्वृणमसकृत् तेषु घनमन्ते ॥ ९ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'स्थित्यर्धनाडीगुणिता स्वभुक्ति' रित्यादिना 'एवं
विमर्दोर्धफलोनयुक्ते' रित्यादिना च भास्करविधिना स्फुटा ॥ ९ ॥

इदानीं निमीलनोन्मीलनकालानयनमाह ।

स्पर्शान्निमीलनं स्थितिदले विमर्दार्धहीनिते पञ्चात् ।

मोक्षादर्व्यागुन्मीलनं विमर्दस्तदैक्यार्धः ॥ १० ॥

स्थितिदले स्पर्शस्थित्यर्धं विमर्दोर्धहीनिते काले स्पर्शात् पश्चात्
निमीलनं भवति । एवं मोक्षस्थित्यर्धं उन्मीलनविमर्दोर्धहीनिते काले
मोक्षादर्व्याक् पूर्वमुन्मीलनं भवति । तयोर्निमीलनोन्मीलनयोः कालयो-
र्योगार्धं विमर्दः । अर्थाद्व्यागार्धकालपर्यन्तमेव ह्यादकविष्ये ह्यादकवि-
ष्यस्य निमज्जनं भवति ।

अत्रोपपत्तिः । स्थित्यर्धविमर्दोर्धपरिभाषातः स्फुटा ॥ १० ॥

इदानीमिष्टयासानयनमाह ।

भुक्त्यन्तरमिष्टोऽनस्थितिदलघटिकागुणं हृतं षष्ठ्या ।

बाहुः प्राग्बत् तत्फलहीनयुतैः सूर्यशशिपातैः ॥ ११ ॥

तात्कालिकविच्छेपः कोटिस्तद्वर्गयुतिपदं कर्णः ।

मानैक्यार्धात् कर्णं विशोध्य तात्कालिको प्रासः ॥ १२ ॥

इष्टं स्पर्शिकादिकं तत् सजातीयं स्थितिदलं च दृष्टीत्यान्तरं
कर्तव्यम् । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्त्यर्थं भास्करभुजानयनं द्रष्टव्यम् । (य. ग. चन्द्रय. श्लो-
१५-१६ ॥) ॥ ११-१२ ॥

इदानीमिष्टयासात् कालानयनमाह ।

असकृद्प्रासकालोनप्रमाणयुतिदलकृतेर्विशोध्य कृतिम् ।

तात्कालिकविच्छेपस्य शेषमूलं कृतं तिथिवत् ॥ १३ ॥

प्रग्रहणस्थित्यर्धात् प्रोह्य प्रग्रहणतो भवेत्* कालः ।

मौलं विशोध्य मौलस्थित्यर्थात् प्राग् भवेन्मोक्षात् ॥ १४ ॥

यासकलोनप्रमाणयुतिदलकृतेषां सोमनैक्यार्धवर्गात् तात्कालिकशरस्य कृतिं विशोध्य शेषमूलं तिथिवदसकृत् कृतम् । अर्थात् शेषमूलं पट्या गुणं रविचन्द्रगत्यन्तरदूतं फलकालेन रविचन्द्रपातान् प्रचाल्य तात्कालिकविशेषं प्रसाध्य तस्मात् पुनर्यासकलोनप्रमाणेत्यादिनाऽसकृद्यः शेषमूलकालः स्थिरीभवति तं प्रग्रहणस्थित्यर्थात् स्पर्शकस्थित्यर्थात् प्रोह्य हित्वा ग्रहणतः स्पर्शादनन्तरं कालो भवेदर्थोत् स्पर्शानन्तरमेतावतीष्टकाले तावानिष्टयासो भवति । एवं तमेव कालं मौलं मौलसंबन्धिने मौलस्थित्यर्थाद्विशोध्य शेषं मौलात् प्रागेष्टकालो भवेत् । अर्थात् मौलात् प्राक् तावतीष्टकाले तावानेष्टयासो भवेत् । एवमिष्टयासाद् द्विष्टकाल उत्पद्यते । एकः स्पर्शानन्तरमन्यो मौलात् प्रागिति ।

अत्रोपपत्तिः । तत्कालशरस्यज्ञानान्मध्यकालिकशरात् कर्म कृतमतीऽसकृद्विधिना स्फुटकालसाधनमुचितम् । शेषोपपत्तिः 'सोमनैक्यदलस्य वर्गाद्विष्टेष्टकृत्या रहिता' दित्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ १३-१४ ॥

इदानीं स्पर्शादिव्यवस्थितिमाह ।

स्फुटतिथ्यन्ते मध्यं प्रग्रहणं स्थितिदलोनकेऽभ्यधिके ।

मोक्षो निमीलनोन्मीलने विमर्दार्धहीनयुते ॥ १५ ॥

स्पष्टार्थमुपपत्तिश्च स्फुटा । 'मध्यग्रहः पूर्वविरामकाले' इति भास्करोक्तमेतदनुक्रममेव ॥ १५ ॥

इदानीमवलनसाधनमाह ।

प्राक् पश्चात्तविषुवज्ययोर्वधात् त्रिज्ययाप्तचापांशैः ।

उत्तरयाम्ये पूर्वा विषुवद्वृत्तात् त्रिभे ग्राह्या ॥ १६ ॥

प्राक् प्राक्पाले पश्चात् पश्चिमकपाले यो नतः सममण्डलीया नतभागस्तेषां या ज्या । या च विषुवज्याऽत्तज्या तयोर्वधात् त्रिज्यया यदाप्तं तस्य चापांशैस्त्रिभे ग्राह्याशित्यन्तरे उत्तरयाम्ये प्राक्पश्चाच्च-

तक्रमेण याह्या याह्यवृत्तीया विषुवद्वृत्तस्य पूर्वा भवति सममण्डलादित्येषेण सहान्वयः ।

अत्रोपपत्तिः । 'तेषां क्रमज्या पलशिञ्जिनीप्री भक्ता द्युमौर्व्या' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा । आचार्येण द्युज्यास्थाने त्रिज्या स्थूला एहीता । नतशब्देन यदाहोरात्रे नतकालो एह्यते तदा चलनवासनयाऽत्यन्तं स्थूलमाचार्यान्तमवलनं भवेदिति चापीयत्रिकोणमित्या चलनानयनेन स्फुटम् ॥ १६ ॥

इदानीमायनं चलनमाह ।

सममण्डलाविषुवतो ग्राह्यात् त्रिग्रहाधिकादुदग्याम्यैः ।

क्रान्त्यंशैरपमण्डलपूर्वास्याश्चन्द्रविज्ञेयः ॥ १७ ॥

सममण्डलादिति पूर्वेषु श्लोकेन सहान्वयः । याह्याच्चन्द्रग्रहे चन्द्रात् सूर्यग्रहे सूर्यात् किंविशिष्टात् त्रिग्रहाधिकात् राशित्रयसहिताद्ये क्रान्त्यंशास्तेष्वुदग्याम्यैर्विषुवतो नाडीवृत्तात् त्रिभान्तरेऽपमण्डलपूर्वा क्रान्तिमण्डलीया तात्कालिकी पूर्वा स्यादिति । अस्याः क्रान्तिवृत्तपूर्वायाः सकाशाद्याम्योत्तरश्चन्द्रविज्ञेयो भवति-इति प्रसिद्धोऽर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । सच्चिभग्रहक्रान्तिज्या द्युज्यावृत्तेऽयनवलनं भवति । आचार्येण स्थूलाद्युज्या त्रिज्यामिता एहीता । अतः क्रान्तिज्यैवायनं चलनम् । तच्चापांशाः सच्चिभग्रहदिक्का उत्तरयाम्या अयनवलनांशा भवन्तीति सर्वे भास्करीयचलनवासनातः स्फुटम् ॥ १७ ॥

इदानीं स्पष्टचलनमाह ।

एकान्यदिशोर्युतिवियुतेर्ज्या प्रग्रहणमध्यमोक्षेषु ।

चलनं निमीलनोन्मीलनेष्टकालेष्वतोऽन्यदिशाम् ॥ १८ ॥

एकदिशोरत्तजायनचलनचापयोर्युतेरन्यदिशोर्वियुतेर्ज्या स्पर्शमध्यमोक्षकालेषु चलनं स्फुटं भवति । एवं निमीलनोन्मीलनेष्टकालेषु स्फुटं चलनं साध्यम् । अतोऽस्मादवलनावन्यदिशामानयनं कार्यम् । अर्थादेकस्माद्वृत्ताद्यावद्विरंशैरन्यवृत्तस्य पूर्वा चलति तावद्विरंशैरन्या दिशश्च चलन्तीति तासामानयनं सुगमम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'तथैः पलोत्थापनयोः समाश्रयो' रित्यादिभा-
स्करविधिना स्फुटा । तत्र भास्करेण मानैक्यार्धवृत्ते स्फुटं चलनं परि-
णाम्यते । आचार्येण च त्रिज्यावृत्ते यथागतं तथैव स्थापितमिति । एवं
स्फुटं चलनं परिलेखार्थमुपयुक्तम् । परिलेखविधिं ध्यायेत् वक्ष्यत्याचार्यः ॥ १८ ॥

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह ।

आद्यन्तयोः स धूम्रः कृष्णः खण्डग्रहेऽर्धतोऽभ्यधिके ।
ग्रासे स कृष्णताम्रः सर्वग्रहणे कपिलवर्णः ॥ १९ ॥

आद्यन्तयोश्चन्द्रः स धूम्रो वर्णो भवति । अर्धोदग्रहणादौ ग्रह-
णान्ते च चन्द्रे धूम्रवर्णो भवति । कृष्णताम्रः कृष्णरक्तो भिन्नाऽन्वय-
विरत्यर्थः । शेषं स्पष्टार्थम् । स्वल्पच्छन्द्रे धूम्रवर्णः सुधांशो 'रित्यादिभा-
स्करोक्तमेतदनुरूपमेव ॥ १९ ॥

इदानीमस्याध्यायस्योपसंहारमाह ।

मानविमर्दस्थितिदलचलनेष्टग्राससमकलाद्येषु ।
चन्द्रग्रहणाध्यायो विंशतिरार्याश्चतुर्थोऽयम् ॥ २० ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारश्चतुर्थः ॥४॥

समकलः पूर्णान्तकालो मध्यग्रहसमयः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ २० ॥

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्मिन्लोकः श्रीपृथुनेह जिष्णुजोक्ते ।

वृद्धिं तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितश्चन्द्रयुतौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालवत्सलसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके चन्द्रग्रहणाधिकारश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

तत्रादौ तद्वारम्भप्रयोजनमाह ।

दृग्गणितैक्यं न भवति यस्मात् पञ्चज्याया रविग्रहणे ।
तस्याथवा तदैक्यं तथा प्रवक्ष्यामि तिथ्यन्ते ॥ १ ॥

उदयज्या=ग्रहा । मध्यज्या=खलननतांशज्या । रविशङ्कुः । दृग्मा-
तिः=विचित्रशङ्कुः । दृक्क्षेपः=विचित्रनतांशज्या । एवमार्यभटादिभिः
पञ्चज्याया रविग्रहणे यदानयनमुपनिबद्धं तदास्माद्दृग्गणितैक्यं न
भवति तस्माद्वया तयोर्दृग्गणितयोरैक्यं स्यात् तथाऽऽनयनमहं प्रवक्ष्या-
मीति । तिथ्यन्ते इत्यस्याये संबन्धः । संप्रति प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्तेऽपि
पूर्वोक्तपञ्चज्यायैवार्कग्रहणानयनम् । पौलिशे च चन्द्रस्यापि एवम् सूर्य-
ग्रहणे पञ्चज्याः साधिता इति दशज्याविधानेन तत्र रविग्रहणमुपनि-
बद्धम् ।

तथा च स्वटीकायां चतुर्विंशत्याचार्यः ।

'पञ्चज्याया पञ्चज्याविधानेन रविग्रहणं यदाचार्यैरुपनिबद्धम् ।
तस्याथा । उदयज्या, मध्यज्या, शङ्कुज्या, दृग्मातिज्या, दृक्क्षेपज्या च ।
इतिभार्यभटादिभिस्तथा पौलिशतन्त्रे पञ्चज्याश्चन्द्रमसः स्वदिनग-
तक्षेत्रदलक्रान्त्यादिभिः कल्पिताः । एवं तत्र दशज्याविधानेन रवि-
ग्रहणं यदुपनिबद्धं तादृशमनान्ते भवति । ये च तत्र दोषास्तानाचार्य
एव वक्ष्यति तत्प्रपरीक्षाध्याये वयमपि तत्रैव व्याख्यास्यामः' ।

इदानीं लम्बनावनत्योर्भाषाभाषमाह ।

विचित्रभलप्रसमेऽर्के न लम्बनं तदधिकोनके भवति ।
तस्य कान्तिज्योदक् यदाक्षजीवासमा न तदा ॥ २ ॥
अक्षमतिरतोऽन्यथा भवति सम्भवे तदुदयैर्विलग्नसमम् ।
कृत्वा तदुदितघटिकास्तच्छङ्खस्तत्परमाणैः ॥ ३ ॥

तिष्ठन्ते गणितागतदर्शान्तकाले पूर्वविधिना त्रिप्रश्नोक्तेन लग्नं
कृत्वा वित्रिभं कार्यम् । तेन वित्रिभलग्नेन समेऽर्के रवौ सति लग्नं
न भवति । तस्माद्वित्रिभादधिके कोने रवौ लग्नं भवतीत्यर्थेन एव
सिध्यति । एवं तस्य वित्रिभस्योत्तरा क्रान्तिज्या यदा स्वदेशाल्मीवासमा
तदाऽऽवनतिर्न भवति अतोऽन्यथा चावनतिर्भवति । लग्ननावनत्योः
सम्भवे च तदुदयैः स्वदेशीयराश्युदयैर्विलग्नसमं कृत्वाऽर्थादूनस्य भोग्यो-
ऽधिकभुक्त्युक्तो मध्योदयाग्र इति त्रिप्रश्नोक्तविधिं कृत्वा तदुदितघटि-
कास्तस्य वित्रिभस्य गता घटिकाः साध्याः । ततस्तत्परमार्थैर्वित्रिभ-
रासुभिस्तच्छुद्धैर्वित्रिभशुद्धु 'दिनगतशेषात्पस्य' इत्यादिविधिना साध्यः ।

अत्रोपपत्तिः । लग्ननाभावे 'न लग्नं वित्रिभलग्नतुल्ये रवा' -
विन्यादिभास्करविधिना स्फुटा । एवमवनतेरानयनस्य दृक्क्षेपाधीनत्वा-
द्यदा दृक्क्षेपाभावस्तदाऽवनतेरभावः । आचार्यैश्च स्वत्याज्यदेशे याम्यो-
त्तरवृत्त एव स्वत्यान्तराद्वित्रिभस्यति प्रकल्प्य तस्य द्युदलवत् क्रान्त्य-
तसंस्कारेण नतांशभावस्यानमानेतिमुत्तरक्रान्तिसमेऽक्षे । वित्रिभोदित-
घटिकादिज्ञानं च त्रिप्रश्नोक्त्या सुगमम् ॥ २-३ ॥

इदानीं लग्नानयनमाह ।

त्रिज्याकृतेऽनुगुणशङ्कुहतायाः फलेन भक्तायाः ।
तात्कालिकार्कराशित्रयानलग्नान्तरज्यायाः ॥ ४ ॥
लग्नघटिका लग्नं लग्नात् तात्कालिकात् त्रिरारयूनात् ।
क्षणमधिकेऽर्के हीने धनमसकृत् पञ्चदश्यन्ते ॥ ५ ॥

स्पष्टार्थमार्थाद्वयम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'त्रिभोनलग्नं तरणिं प्रकल्प्ये' त्यादि भास्करविधिना
स्फुटा । वास्तवलग्ननादिज्ञानाय मदीयं ग्रहणकरणं विलोकनीयम् ॥ ५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लग्नमाह ।

कर्णगुणाद्यासार्धाग्रसुवेदविभाजितात् फलविभक्ता ।
लग्नननाब्जो भास्करवित्रिभलग्नान्तरज्या वा ॥ ६ ॥

व्यासाधोत् कर्णगुणाद्वित्रिभच्छायाकर्णगुणात् तस्मादुसुवेद-४८
भाजिताद्यत् फलं तेन विभक्ता भास्करवित्रिभलग्नान्तरज्या फलं वा
लग्नननाब्जः स्युः ।

$$\text{अत्रोपपत्तिः । पूर्वविधिना लग्नननाब्जः} = \frac{४ \text{ ज्या (२० वि) } \cdot \text{विशं}}{\text{त्रि}}$$

$$= \frac{४ \times १२ \text{ ज्या (२० वि) } \cdot \text{विशं}}{१२ \text{ वि} \cdot \text{त्रि}} = \frac{४८ \text{ ज्या (२० वि) } \cdot \text{विशं}}{\text{विशं} \cdot \text{त्रि}} = \frac{\text{ज्या (२० वि)}}{\text{विशं} \cdot \text{त्रि}}$$

अत उपपन्नम् ॥ ६ ॥

इदानीं स्पष्टदर्शान्ते रविशशिपातानां चालनाभ्याह ।

रविशशिपातगतिकला लग्नघटिकागुणा हृताः षष्ठ्या ।
यदि लग्नमृणमृणा धनमधिकाः स्वफललिप्ताभिः ॥ ७ ॥

स्पष्टार्थोऽऽर्थो ॥ ७ ॥

इदानीं वित्रिभनतांशदिकसाधनमाह ।

अक्षज्याया वित्रिभलग्नात् स्वक्रान्तिरुत्तराऽर्कस्य ।
इन्दोर्वा यद्यधिकाऽवनतिः सौम्याऽन्यथा याम्या ॥ ८ ॥

वित्रिभलग्नाद्या स्वक्रान्तिरर्थाद्वित्रिभक्रान्त्योत्तरा सा यद्यक्ष-
ज्याया अधिका तदाऽर्कस्य वा चन्द्रस्यावनतिर्वित्रिभनतज्या सौम्या
जेयाऽन्यथा सदा याम्या जेया ।

अत्रोपपत्तिः । 'सौम्येऽपमे वित्रिभजेऽधिकेऽक्षा' दिव्यादिभास्क-
रविधिना स्फुटा ॥ ८ ॥

इदानीं रवचन्द्रयोर्गुणतिसाधनमाह ।

वित्रिभलग्नादुत्तरदक्षिणविच्छेपहीनसंयुक्तम् ।
शङ्कुधनुरुत्तरायामधिकोनं दक्षिणावनतौ ॥ ९ ॥
तज्ज्येन्दुशङ्कुराद्यः सवितुर्दक्षेपमण्डले युक्ते ।
अपमण्डलेन भानोऽश्विनस्य विमण्डलेन युक्ते ॥ १० ॥

उत्तरायां वित्रिभावतौ वित्रिभलग्नाद्या उत्तरो वा दक्षिणो
विच्छेपस्तेन शङ्कुधनुर्वित्रिभलग्नशङ्कुवापं क्रमेण हीनं संयुक्तं च कार्यम् ।

दक्षिणावनतौ च तदेव शङ्कुचापमुत्तरेण वित्तेपेक्षाधिकं दक्षिणेनोर्न
कार्यम् । एवं संस्कृते चापं यत् तज्ज्या इन्द्रोः शङ्कुर्योच्चन्द्रस्य विचित्र-
शङ्कुर्दृग्गतिरित्यर्थः । सवितुः सूर्यस्याद्याः पूर्वसाधितो विचित्रशङ्कुरेव
दृग्गतिरिति ।

दृक्तेपमण्डले विचित्रभलानदृग्मण्डलेऽपमण्डलेन युक्ते भानोर्दृ-
ग्गतिविमण्डलेन युक्ते चन्द्रस्य दृग्गतिरिति । अत्रैतदुक्तं भवति । दृक्ते-
पमण्डलं यत्र क्रान्तिमण्डले लग्नं तस्य विन्दोर्विचित्रभलानस्य शङ्कुः
सूर्यस्य दृग्गतिः । तदेव दृक्तेपमण्डलं यत्र चन्द्रविमण्डले लग्नं तस्य
विन्दोः शङ्कुश्चन्द्रस्य दृग्गतिः ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिदृक्ते यत्र दृक्तेपमण्डलं लग्नं तस्माद्विम-
ण्डलावधि दृक्तेपमण्डले चापांशाः स्वल्पान्तराद्विचित्रभलानशरसमाः ।
अत उत्तराधां विचित्रभलानतामुत्तरे विचित्रभशरे द्वयोर्योगेन दृक्तेपमण्डले
स्वार्धाद्विमण्डलावधि चापांशाश्चन्द्रदृक्तेपचापांशाः = विन + विश । इते
नवतेश्च्युताश्चन्द्रदृग्गतिचापांशाः = ८० - विन - विश = विशं चा - विश ।
एवं दक्षिणे विचित्रभशरे चन्द्रदृक्तेपचापांशाः = विन - विश । दृग्गतिः
= ८० - विन + विश = विशं चा + विश । दक्षिणावनतौ च विपरीतसं-
स्कारः स्फुटः । अत उपपन्नं चन्द्रदृग्गतिसाधनम् । दृक्तेपमण्डलं
क्रान्तिदृक्ते लम्बरूपं न विमण्डले । अतश्चन्द्रदृक्तेपतो या चन्द्रनतिः
सा न कदम्बप्रोतेऽतस्तत्संस्कारेण न स्फुटा नतिरिति सिद्धान्तविदां
स्फुटमेव । भास्करेणापि प्रथममेतन्मतानुसारेण 'दृग्ज्यैव या विचित्रभ-
लशङ्को' रित्यादिविधिना चन्द्रदृक्तेपे प्रसाध्य तद्वशात् स्फुटां नतिं
कृत्वा पश्चात् सूर्यग्रहणाधिकारान्ते 'शशिदृक्तेपार्थे यद्विचित्रभल-
शुणाऽत्र संस्कारणम्' - इत्यादिनेदमानयनं खण्डितम् ॥ ८-१० ॥

इदानीं स्पष्टां नतिमाह ।

त्रिज्यावर्गावूनौ स्वशङ्कुवर्गेण सत्पदे हृज्ये ।
रविशशिमध्यगतिगुणे तिथिगुणितव्यासदलभक्ते ॥ ११ ॥

तच्छायागुणिते वा मध्यगती तिथिगुणस्वकर्णहृते ।
फलयोर्दिक्साम्येऽन्तरमवनतिरैक्यं दिगन्यत्वे ॥ १२ ॥

दृक्ते रविचन्द्रयोर्दृक्तेपौ स्वस्वमध्यगतिगुणे तिथिगुणितव्या-
सदलेन पञ्चदशगुणितत्रिज्यया भक्ते हृते पृथक् पृथक् रविचन्द्रयोर्नती
भवतः । वा तयोर्मध्यगती तयोर्दृक्तेपसमदृग्ज्ययोर्देव्या ताभ्यां गुणिते
तिथिगुणस्वस्वच्छायाकर्णहृते तयोर्नती भवतः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमानयनस्य 'दृक्तेप इन्द्रोर्निजमध्यभुक्तिरित्यं-
शनिघ्ना' रित्यादिभास्करविधिना स्फुटा ।

$$\text{प्रथमप्रकारेण नतिः} = \frac{\text{दृक्ते} \cdot \text{मग}}{१५ \text{ वि}} = \frac{\frac{१२ \text{ दृक्ते}}{\text{विश}} \times \text{मग}}{१५ \times \frac{१२ \text{ वि}}{\text{विश}}} = \frac{\text{विश} \cdot \text{मग}}{१५ \cdot \text{विश} \cdot \text{विश}}$$

अनेन द्वितीयः प्रकार उपपद्यते । तयोर्नयोर्दिक्साम्येऽन्तरं दिग्भेदे
चैक्यं लम्बितरवेर्लेम्बितचन्द्रस्य दक्षिणोत्तरमन्तरमवनतिसंज्ञं गोलविदां
स्फुटम् ॥ ११-१२ ॥

इदानीं स्फुटशरसाधनं स्थित्यर्थसाधनं चाह ।

संयोगान्तरमवनतिशशाङ्कुविक्षेपयोः समान्यदिशोः ।
स्फुटविक्षेपः शशिवत् स्थित्यर्थविमर्ददलनाद्यः ॥ १३ ॥

स्पष्टार्थमुपपत्तिश्च 'स्पष्टोऽत्र बाणो नतिसंस्कृतोऽस्मा' रित्यादि-
भास्करविधिना स्फुटा ॥ १३ ॥

इदानीं स्फुटस्थितिविमर्दार्थसाधनमाह ।

प्राग्वल्लब्धनमसकृत् तिथ्यन्तात् स्थितिदलेन हीनयुतात् ।
अधिकोनं तन्मध्यादृण्योरूनाधिकं धनयोः १४ ॥
यद्यधिकं स्थित्यर्थं तदान्तरेणान्यथोनमृणमेकम् ।
अन्यद्वनं तदैक्येनाधिकमेवं विमर्दार्थं ॥ १५ ॥

तिथ्यन्तात् स्पष्टदशान्तात् चन्द्रग्रहणवदागतेन स्थितिदलेन हीन-
युतात् प्राग्वदसकृद्विधिना लम्बनं कार्यं यावदविशेषः । अत्रैतदुक्तं भवति

स्पर्शकालज्ञानाय तिथ्यन्तात् स्थितिदलेनोनात् मोक्षकालज्ञानार्थं च स्थिति-
दलेन सहितात् तिथ्यन्तादसकृद्विधिना लम्बनं स्थिरं कार्यम् । तल्लम्बनं
यदि मध्याह्नशान्तकालिकालम्बनादधिकानं भवेदर्थोत् स्पर्शिकं मध्य-
कालिकादधिकं मौक्तिकं चानं भवेत् तथा मध्यस्पर्शकालभवे मध्यमोक्षका-
लभवे च द्वे लम्बने ऋणे भवतस्तदा तयोर्ऋणयोरन्तरेण पूर्वसाधितं
स्थित्यधर्मधिकं कार्यम् । यदि मध्याह्नलम्बनात् स्पर्शभ्रमूनं मोक्षभ्रम-
धिकं तथा मध्यस्पर्शभवे मध्यमोक्षभवे च द्वे लम्बने धने भवतस्तदाऽपि
तयोर्धनयोरन्तरेण स्थित्यधर्मधिकं कार्यम् । ऋणयोर्धनयोश्च यद्वान्यथा
भवेत् अथोद्गुणधोर्मध्याह्ननाधिकं स्पर्शमोक्षभवं धनयोरधिकानं स्पर्शमो-
क्षभवं मध्यात् तदा तयोर्ऋणयोरन्तरेण स्थित्यधर्ममूनं कार्यम् । अथ यदि एकं
लम्बनमृणमन्यद्वनं भवेत् तदा तयोर्ऋण्येन स्थित्यधर्मधिकं कार्यम् । एवं
स्पर्शिकं मौक्तिकं च स्थित्यधर्मं भवति । एवं द्वे संमीलनोन्मीलनकालिके
विमर्दार्थे च स्फुटे भवतः । अथोद्गुणशशिवत् स्थित्यधर्मं गृहीत्वा
स्फुटस्थित्यधर्मं साधितं तथैव स्थित्यधर्मस्याने शशिवन्मर्दार्थं गृहीत्वा स्फुटं
मर्दार्थद्वयं साध्यामिति ।

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यते स्थिरीभूतानि स्पर्शमध्यमोक्षकालिकानि
लम्बनानि क्रमेण ल_१, ल_२, ल_३, ऋणानि । मध्यमं स्थित्यधर्मं = स्थि ।
गणितागतदर्शान्तकालः = द, तदा

$$\text{स्फुटस्पर्शकालः} = द - स्थि - ल_१ = स्प$$

$$\text{स्फुटमध्यकालः} = द - ल_२ = म$$

$$\text{स्फुटमोक्षकालः} = द + स्थि - ल_३ = मो$$

अतः स्पर्शिकं स्फुटस्थित्यधर्मं = स्पास्फुस्थि = म - स्प = स्थि + ल_१ - ल_२,
मौक्तिकं स्फुटस्थित्यधर्मं = मौस्फुस्थि = मो - म = स्थि + ल_२ - ल_३

अतो यदि ल_१ > ल_२ तथा ल_२ > ल_३ तदा ल_१ - ल_२, ल_२ - ल_३,
एतद्वयं धनम् । यदि तानि लम्बनानि धनानि तदा पूर्वविधिना
ल_१ - ल_२, ल_२ - ल_३ अथोन्मीलने ल_२ - ल_१, ल_३ - ल_२ भविष्यतः । अतस्तदा

यदि ल_१ > ल_२ तथा ल_२ > ल_३ तदा ल_१ - ल_२, ल_२ - ल_३ एतद्वयं
धनमन्यथा ऋणमिति स्पष्टम् ।

अथ विचित्रतः प्राक् स्पर्शः पश्चान्मध्यकालस्तदा ल_१ ऋणं ल_२
धनम् । तदा ल_१ - ल_२ मानं ल_१ + ल_२ इदं धनं भविष्यति । स्पर्श-
कालम्बने धने विचित्रतः पश्चिमस्ये रवौ ततोऽप्यथे मध्यकालस्य स्थिति-
र्मध्यकालिकं लम्बनं सर्वदा धनमेवातस्तत्र धनत्वेत्वस्थितिर्न । अथैवं
विचित्रतः प्राग्यदि मध्यकालः पश्चान्मोक्षस्तदा ल_२ ऋणं ल_३ धनम् ।
तदा पूर्वविधिना ल_२ - ल_३ अस्य ल_२ + ल_३ एतादृशी स्थितिः सर्वदा
धनात्मिका स्यादतो यद्वेकमृणमन्यद्वनं तदा सर्वदा तदैक्येनाधिकं
स्थित्यधर्मं स्फुटं स्थित्यधर्मं भवतीति मदीयो विचारः सुधीभिर्भूतं विचि-
न्तनीयो येनाचार्योक्तं स्पष्टमुपपद्यते ॥ स्फुटस्पर्शमोक्षकालाज्ञानात् प्रथमं
ल_१, ल_२ स्थाने स्थूलं ल_३ गृहीतम् । तेन स्प = द - स्थि - ल_३ = द - ल_३ -
स्थि = स्पष्टदर्शान्त - स्थि । एवं स्थूलमोक्षकालः = स्पष्टदर्शान्त + स्थि ।
अतः स्पष्टतिथ्यन्तात् स्थितिदलेनाधिकात् प्रथमं लम्बनानयनमुचितं
स्थितिदलं च स्फुटं स्पर्शमोक्षकालिकशरवशात् तात्कालिकमुचितम् । इह
तु मध्यकालिकस्पष्टशरवशात् स्थितिदलं स्थिरं गृहीत्वाऽऽनयनं कृतमत
इदं स्थूलं सूक्ष्मार्थमपि प्रकारान्तरं वक्ष्यत्याचार्यः ॥ १४-१५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटस्थितिमर्दार्धानयनमाह ।

स्फुटतिथ्यन्ताल्लम्बनमसकृत् स्थित्यधर्महीनयुक्ताद्या ।

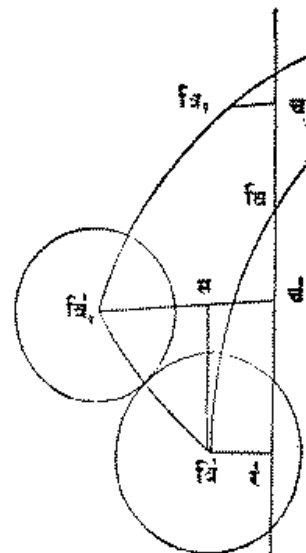
तत्स्फुटविधौ पकृतस्थित्यधर्मनयुततिथ्यन्तात् ॥ १६ ॥

तत्स्पष्टतिथिच्छेदान्तरे स्फुटे स्थितिदले विहीनयुतात् ।

स्वविमर्दार्थेनासकृदेवं स्पष्टे विमर्दार्थे ॥ १७ ॥

प्रथमं स्थित्यधर्मनयुतात् स्फुटतिथ्यन्तात् स्पष्टदर्शान्ताल्लम्बन-
मानेयम् । पुनस्तत्स्फुटविधौ पकृतस्थित्यधर्मनयुततिथ्यन्ताल्लम्बनमानेय-
मेवमसकृत् । अत्रैतदुक्तं भवति । यथा स्पर्शकालज्ञानाय प्रथमं मध्यका-
लिकस्पष्टशरवशात् स्थित्यधर्मं साध्यं तदूनात् स्फुटतिथ्यन्ताल्लम्बनं
नतिश्च साध्या । तात्कालिकसपातचन्द्रवशात् शरः साध्यः । नतिशर-

संस्कारेण स्पष्टविज्ञेयः साध्यस्तस्माच्छिष्यहणवत् स्थित्यर्थं साध्यं तदूनात् तिथ्यन्ताद्गणितागततात् पुनर्लम्बनं, नतिः, स्पष्टशरः, स्फुटस्थित्यर्थं च सर्वमानये यावद्विशेषः । अत्रिशेषे यल्लम्बनं तत् तात्कालिकस्फुटविज्ञे-
यजनितस्थित्यर्थानगणितागतदर्शान्ते यथागतं धनं वा ऋणं संस्कार्यम् ।
एवं स्फुटः स्पर्शकालः । एवं स्थित्यर्थेयुक्तात् तिथ्यन्तात् स्फुटमोक्षकालो
भवति । तत्स्फुटतिथिच्छेदान्तरे स्फुटे स्थितिदले भवतः । अर्थात् तत्स्फु-
टस्पर्शकालस्य वा स्फुटमोक्षकालस्य स्पष्टतिथिच्छेदस्य स्पष्टदर्शान्तका-
लस्य वान्तरे स्पर्शमौक्तिके स्पष्टे स्थितिखण्डे भवेताम् । एवं यथा स्थित्य-
र्थेन स्पष्टे स्थितिखण्डे साधिते तथैवासकृत्कर्मणा स्वविमर्दार्धेन स्पष्टे
विमर्दार्धे साध्यं । अर्थात् पूर्ववदसकृद्विधिना स्फुटौ संमीलनोन्मीलनकालौ
प्रसाध्य तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्पष्टे विमर्दखण्डे ज्ञेये । ' तिथ्यन्ता-
द्गणितागततात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बन ' मित्यादिभास्करोक्तमेतदनु-
क्तम् । दहाचार्येण प्रथमं मध्यकाललम्बनमेव सूलात् स्पर्शं मोक्षे च कल्पि-
तमित्यनेनासकृत्कर्मणि न काचिद्गुणिरिति ज्योतिर्विदां प्रसिद्धमिति ।

अत्रोपपत्तिः ।
गर्भतितिजात् कियतीष्टघ-
टिकासु पृष्ठाभिप्रायेण स्पर्शकालो भव-
तीति किलापेक्षितम् । कल्प्यते यदा पृष्ठा-
भिप्रायेण स्पर्शाऽभूत् तदा वि = रविकेन्द्रम्
= रविस्थानम् । वि = चन्द्रविम्बकेन्द्रम् । च
= चन्द्रस्थानम् । च च र = क्रान्तिवृत्तखण्ड-
म् । ख = खख्यस्तिकम् । ख वि, वि = चन्द्रवृ-
द्धमण्डलम् । ख वि वि = रविवृद्धमण्डलम् ।
वि = लम्बितचन्द्रविम्बकेन्द्रम् । वि = लम्बि-
तरविविम्बकेन्द्रम् । वि च = चन्द्रस्य स्फुटश-
रः । वि र = रविनतिसप्तो रवेः स्पष्टशरः ।
विस = क्रान्तिवृत्तसमानान्तरवृत्तम् ।
वि स = स्फुटस्पर्शकाले स्पष्टशरः ।

विं वं = मानैक्यार्थम् । एतानि चापानि लघुत्वात् सरलरेखाका-
राद्याचार्यैः कल्पितानि । अतो विंविं स जात्ये विं वं, विं स वर्गान्त-
रपदसमाः स्फुटस्थित्यर्धकलाः = विंस = रं च = स्फुटस्थिक । चच = चन्द्र
लम्बनकलाः = चलंक । वि = रं रवि लम्बनकलाः = रलंक । अनयो रविच-
न्द्रलम्बनयोरन्तरकलाः (= लं क) षष्टिगुणा रविचन्द्रगत्यन्तरकलाहृता
आचार्यसाधिताः स्पर्शं लम्बनमाद्यः = लं । तथा स्फुटस्थित्यर्धकलाः (=
स्फुटस्थिक) षष्टिगुणा गत्यन्तरहृता आचार्योक्तं स्फुटं स्थित्यर्धं घटिकात्म-
कम् = स्फुटस्थि । अथैतस्मिन् स्पर्शकाले गर्भाभिप्रायेण रविचन्द्रान्तर-
कलाः = चवि = चरं - विरं = चरं + च च - विरं

= स्फुस्थिक + चलक - रलक = स्फुस्थिक + ल, क । एतद्ध-
टिकाः = स्फुस्थि + ल, । गणितागतदर्शान्ते गर्भाभिप्रायेण रविचन्द्रान्त-
राभावः स्पर्शकाले च ततः प्रागानीतान्तरं तयोः स्फुस्थि + ल, एतावतीषु
घटिकासु । अतो गणितागतदर्शान्तकालादायता इष्टघटिका विशेषध
स्फुटस्पर्शकालः

= द - स्फुटि - ल । स्फुटस्य शंङ्गते स्पटस्थितिश्चलनखनयो-
 रज्ञानादवकृत्कर्मादितमेव । एवं मोक्षसमीपनान्मीलनेष्वपि क्षेत्रसंस्थाया
 स्फुटा वासना । अनया मन्त्रेण युक्त्या भाव्योक्तं च सर्वं स्फुटमुपपद्यते ।
 ज्ञेयवासना स्फुटा ॥ १६-१७ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

शशिवद्वाहुः स्फुटविक्षेपकृतस्थितिदलेन सङ्गुणितः ।
स्पष्टस्थित्यर्धहृतो भवति भुजः पूर्ववच्छेषम् ॥ १८ ॥

ग्रासात् कालः शशिवत्
स्पष्टस्थितिदलगुणोऽसकृद्भूतः ।

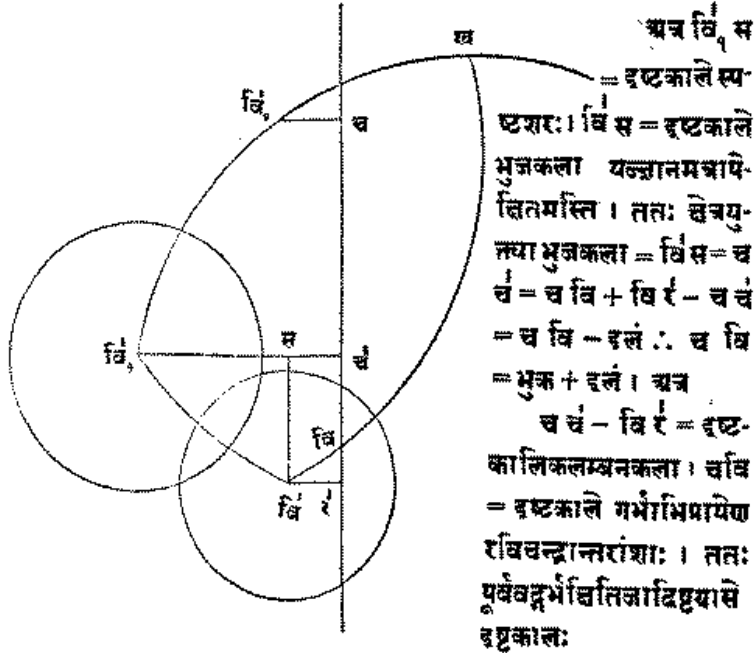
स्फुटविक्षेपकृतस्थिति-

दत्तेन शोधयः स्थितिदत्तात् स्यात् ॥ १६ ॥

यासात् शशिवत् कालः 'शेषमूलं कृतं तिथिव'दित्यनेन चन्द्रय-

हयविधिना यः कालः स ज्ञेयः । शेषव्याख्या 'शेषं शशाङ्कयहयोक्तमत्रे'-
त्यादिभास्करविधिना स्फुटा । (सूच. श्लो. १८-१९) ।

कल्प्यते विचित्रतः प्राक् स्पष्टस्पर्शकालादनन्तरमिष्टकाले इ, समे
वष्टयासोऽपेक्षितः । तत्तेजसंस्था चेयम् । अत्रापि स्पष्टस्थित्यर्थापपत्ति-
लिखिततेजसङ्केतानि बोध्यानि ।

$$= \text{इ} - \text{भुज} - \text{इलंघ} ।$$

$$\text{पूर्वसाधितस्पष्टस्पर्शकालः} = \text{इ} - \text{स्फुस्थि} - \text{लं}_1$$

स्पर्शान्नन्तरमिष्टयासे इष्टकालः

$$= (\text{इ} - \text{भुज} - \text{इलंघ}) - (\text{इ} - \text{स्फुस्थि} - \text{लं}_1)$$

$$= \text{स्फुस्थि} + \text{लं}_1 - \text{इलंघ} - \text{भुज} = \text{इ}$$

$$\therefore \text{भुज} = \text{स्फुस्थि} + \text{लं}_1 - \text{इलंघ} - \text{इ} \dots (१)$$

अथ पूर्वसाधितः

$$\text{स्पष्टदर्शान्तकालः} = \text{इ} - \text{लं}_1$$

$$\text{स्पष्टस्पर्शकालः} = \text{इ} - \text{स्फुस्थि} - \text{लं}_1$$

द्वयोऽन्तरेण स्पर्शिकं स्पष्टस्थितिदलम्

$$= \text{स्फुस्थि} + \text{लं}_1 - \text{लं}_2 = \text{स्वस्थि} । \text{अथ यदि स्पष्टस्थितिदलेन लं}_1 - \text{लं}_2$$

इदं लम्बनान्तरं तदा स्पर्शान्नन्तरं इमितेन कालेन किमित्यनुपातेन यदि

$$\text{वास्तवमान} - (\text{लं}_1 - \text{इलंघ}) \text{ मस्येदं } \frac{\text{इ} (\text{लं}_1 - \text{लं}_2)}{\text{स्वस्थि}} \text{ कल्प्यते तदा-}$$

ऽस्या (१) सिद्धयुत्थापनेन

$$\text{भुज} = \text{स्फुस्थि} - \text{इ} + \frac{\text{इ} (\text{लं}_1 - \text{लं}_2)}{\text{स्वस्थि}}$$

$$= \frac{\text{स्फुस्थि} \cdot \text{स्वस्थि} - \text{इ} \{ \text{स्वस्थि} - (\text{लं}_1 - \text{लं}_2) \}}{\text{स्वस्थि}}$$

$$= \frac{\text{स्फुस्थि} \cdot \text{स्वस्थि} - \text{इ} \cdot \text{स्फुस्थि}}{\text{स्वस्थि}} = \frac{\text{स्फुस्थि} (\text{स्वस्थि} - \text{इ})}{\text{स्वस्थि}}$$

भुजघटिका गत्यन्तरकलागुणा षष्ठिभक्ता जाता भुजकलाः

$$= \text{भुज} = \frac{\text{स्फुस्थि}}{\text{स्वस्थि}} \cdot \frac{\text{गर्भं} (\text{स्वस्थि} - \text{इ})}{\text{स्वस्थि } 60} = \frac{\text{स्फुस्थि} \times \text{चन्द्रग्रहणयक्ष्मज्ज्ञानेन}}{\text{स्वस्थि}}$$

अनेन भुजकलानयनमुपपद्यते । एवमतो व्यस्तविधिना भुजघटीतो वीष्ट-

$$\text{स्पष्टस्थितिदलमानम्} = \text{स्वस्थि} - \text{इ} = \frac{\text{भुज} \cdot \text{स्वस्थि}}{\text{स्फुस्थि}} । \text{इष्टयासकालिकस्पष्ट-}$$

शराज्ञानान्मध्यकालिकस्पष्टशरतः कर्म कृतमतोऽसकृत्कर्म युक्तमेव यत-

स्तात्कालिकशराज्ञानात् स्फुटस्थितिदलादिकस्याज्ञानमिति । एवं स्पष्ट-

स्थितिदलानुपाततो यदि लं_१ - इलंघ यस्य मानमानीयते तदा भुजा-

दिसाधनं सूक्ष्ममाचार्योक्तम् । अनुपातस्य नियतैकरूपत्वात् तादृशानु-

पातेन लम्बनान्तरं न सूक्ष्ममायात्यत आचार्योक्तं स्थूलमानयनम् । तदेव

भास्करस्यापि स्थूलमानयनमतो मदीयं सूत्रम् ।

चेत् स्पष्टस्थितिखण्डकेन जनितं तत्कालमध्येऽन्तरं

स्पष्टं लम्बनयोरिदं भवति किं तर्हीष्टकालेन चेत् ।
सूत्रं स्यादनुपातज्ञातमनिशं दोरादिकं कोविद
श्रीमद्वाभास्करसत्यकारविलसत् सत् स्यात् तदाऽर्कग्रहे ॥

इदं युक्तमेवेति सिद्धान्तविद्विर्भूतं विचिन्त्यनीयम् ॥

एवं मौलिकेष्टेऽपि तेषां संस्थया स्फुटा वासना ॥ १८-१९ ॥

इदानीमादेश्यानादेश्यानाह ।

चलनादि शशिवदन्यद्ग्रहणं तैत्तरीयाद्वेदेनादेश्यम् ।

द्वादशभागादूनं स्वच्छत्वात् षोडशादिन्दोः ॥ २० ॥

षोडशात् षोडशभागात् । शेषं स्पष्टार्थम् । चन्द्रग्रहणाधिकारे
'इन्दोभागः षोडशः खण्डितोऽपि' इत्यादिभास्करोक्तमेतदनुकूपमेव
(च. य. श्लो. ३०) ॥ २० ॥

इदानीमात्मप्रशंसामाह ।

न स्फुटमार्यभटादिष्वर्कग्रहणं यतस्ततः स्पष्टम् ।

शङ्कुज्यया कृतं लघु लघुतरमेवं रवेर्ग्रहणम् ॥ २१ ॥

शङ्कुज्यया वित्रिभशङ्कुना मया लघु कृतमित्याचार्याशयः । एव-
मपि वक्ष्यमाणप्रकारेण रवेर्ग्रहणं रविग्रहणसाधनं लघुतरं च भवति ।
शेषं स्फुटार्थम् ॥ २१ ॥

इदानीं लघुक्रमेणा लम्बननतिसाधनमाह ।

लग्नात् त्रिराशिहीनादपक्रमान्तांशयुतिविशेषेनात् ।

भत्रितयाज्या छेदस्त्रिज्यार्धकृतेः फलेन हृता ॥ २२ ॥

वित्रिभलग्नार्कान्तरजीवा घटिकादि लम्बनं लब्धम् ।

वित्रिभलग्नपक्रमविक्षेपाक्षांशयुतिवियुतेः ॥ २३ ॥

जीवा शशाङ्कभास्करमध्यमभुक्त्यन्तरेण सङ्गुणिता ।

पञ्चदशभिर्गुणितया विभाजिता त्रिज्ययाऽवनतिः ॥ २४ ॥

त्रिराशिहीनाङ्गानाद्वित्रिभात् क्रान्त्यंशा ये तेषामन्तांशानां चैक-
दिशां युतिर्विभिन्नदिशां विशेषः स्वत्यासे देशे वित्रिभस्य याम्योत्तरवृ-
त्तासवे स्थितत्वाद्वित्रिभनतांशा भवन्ति । तदूनाद्वित्रितयात्राशचयान्त्या
वित्रिभशङ्कुस्त्रिज्यार्धकृतेः श्लेढो भवति । छेदात् त्रिज्यार्धकृतेर्यत् फलं

तेन वित्रिभलग्नार्कान्तरज्या हृता लब्धं घटिकादि वा लम्बनं भवेत् ।
वित्रिभलग्नपमंशानां वित्रिभशरांशानामन्तांशानां चैकदिशां युतिर्विभि-
न्नदिशां विद्युतेर्जीवा चन्द्रदृक्क्षेपः । सा रविचन्द्रमध्यगत्यन्तरेण सङ्गुणिता
पञ्चदशभिर्गुणितया त्रिज्यया विभाजिताऽवनतिः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरवृत्त एव सुखार्थं वित्रिभं प्रकल्प्य दिना-
र्धवत् तत्तत्तांशा उच्चतांशाश्च साधिताः । उच्चतांशजीवा वित्रिभशङ्कुः प्रसि-
द्धस्ततः पूर्वविधिना लम्बनघटिकाः = $\frac{४ ज्या (१०० वि)}{त्रि} \cdot \frac{विशं}{त्रि} = ज्या (१०० वि)$
 $\frac{४ विशं}{त्रि^२}$

अनेन लम्बनानयनमुपपद्यते ।

अथ पूर्वसाधितवित्रिभनतांशेषु वित्रिभशरं संस्कृत्य विमण्डला-
ब्धि चन्द्रदृक्क्षेपवापांशाः साधिताः सुखार्थं तत्समा रविदृक्क्षेपवापांशाः
स्थूला चङ्गीकृताः । अतस्तयोर्दृक्क्षेपो समो जातौ । ततो 'रविशशि-
मध्यगतिगुणे' इत्यादिविधिना पृथक् पृथक् नती प्रसाध्य तयोरन्तरं
कृतमिति सुगमा वासना ॥ २२-२४ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

पूर्ववदन्यत् स्पष्टं ब्रह्मोक्तस्पष्टसूर्यशशिपातैः ।

नार्यभटादिभिरुक्तं यतोऽस्फुटास्ते ततोऽस्पष्टम् ॥ २५ ॥

अन्यदवशिष्टं स्थित्यर्थादिसाधनं पूर्ववत् । एवं ब्रह्मोक्तस्पष्टसूर्य-
शशिपातैर्ग्रहणं स्पष्टं दृढयोग्यं भवति । यत आर्यभटादिभिर्यं स्पष्टसूर्य-
शशिपाता उक्तास्ते ऽस्फुटा न दृष्टियोग्यास्ततस्तदुक्ते रविशशिपातैर्ग्रह-
णमस्पष्टं न दृष्टियोग्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह ।

अङ्गुलमात्रे विरते रक्तः शशिमण्डले भवेद्वर्णः ।

भानोस्तु पुनः कृष्णो वर्णः सर्वत्र निर्दिष्टः ॥ २६ ॥

शशिमण्डले चन्द्रविम्बेऽङ्गुलमात्रे विरते विरामतां गते भानोवर्णः
रक्तो भवेत् । अर्याद्विग्रहणे चन्द्रविम्बस्य द्वादशत्वादङ्गुलमात्रेऽपि

विरते यत्र यासाभाजोऽथोद्गद्विविधमवशिष्टं तद्वक्तमेव भवति ।
अवशिष्टमङ्गलमात्रं वा यथेच्छं ततोऽप्यल्पं भवेत् । अन्यत्र सर्वत्र तु
पुनः कृष्णवर्णो गणकैर्निर्दिष्टः कथितः । अर्थादुक्तं रविविधमङ्गलमात्रं
वा यथेच्छं ततोऽप्यधिकं सर्वदा कृष्णमेव भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इदानीमुपसंहारमाह ।

इष्टग्रासविमर्दस्थित्यर्धावनतिलम्बनाद्येषु ।

आर्याषड्विंशत्याऽर्कग्रहणं पञ्चमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते रविग्रहणाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ २७ ॥

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्तिलकः श्रीष्टुनेह जिष्णुजोक्ते ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितः सूर्यपुत्रो सुधाकरेण ॥

इति श्रीकृपालुदत्तसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके सूर्यग्रहणाधिकारः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथोदयास्ताधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

ग्रहभास्कुरान्तरैः प्राक् पश्चादर्कग्रहान्तरैर्यस्मात् ।

स्वांशैर्दृश्यादृश्यास्तस्माद्वक्ष्ये तदानयनम् ॥ १ ॥

प्राक् पूर्वचित्तिजे ग्रहभास्कुरान्तरैः स्वांशैः स्वकालांशैः पश्चात्
पश्चिमचित्तिजेऽर्कग्रहान्तरैः स्वकालांशैर्यतो यथासङ्ख्यं यदा दृश्यादृश्या
भवन्ति तस्मात् तदानयनं यदाकालान्तरानयनं वक्ष्येऽहमिति । अर्थात्
प्राक्चित्तिजे यस्मिन् दिने ग्रहोदयादनन्तरं कालांशघटीभी रवेरुदय-
स्तस्मिन् दिने ग्रहो रात्रिशेषे दृश्यो भवति । एवं यस्मिन् दिने पश्चिम-
चित्तिजे रव्यस्तानन्तरं कालांशघटीभिर्ग्रहस्यास्तमयस्तस्मिन् दिने सायं-
काले ग्रहस्यादृश्यत्वम् । अत उदयास्तज्ञानं यदाकालान्तरघटिकाधीनं
तदानयनायायमध्यायोऽवश्यमारम्भणीय इति ॥ १ ॥

इदानीमिनासन्नभावेन ग्रहाणां दृश्यादृश्यत्वमाह ।

प्रागूनभुक्तिरूनो दृश्योऽदृश्योऽन्यथा रवितः ।

दृश्योऽधिकगतिरधिकोऽदृश्यः पश्चाद्ग्रहोऽल्पगतिः ॥ २ ॥

रवित ऊनो रवेरूनभुक्तिर्ग्रहो प्राक् प्राच्यां दिशि रात्रिशेषे रवितः
कालांशान्तरितो दृश्यो भवति । अन्यथा रवेरधिकगतिर्ग्रहो रवित ऊनः
प्राच्यां दिशि रात्रिशेषे रवितः कालांशान्तरितोऽदृश्यो भवति । एवम-
धिकगतिर्ग्रहो रवितोऽधिकः कालांशान्तरितः पश्चात् पश्चिमायां दिशि
दृश्यो भवति । अल्पगतिश्च रवितोऽधिकः कालांशान्तरितस्तत्रैवादृश्यो
भवति ॥

अत्रोपपत्तिः । 'रवेरूनभुक्तिर्ग्रहः प्रागुदेतीत्यादिभास्करविधिना
स्फुटा (य. ग. उ. अ. श्लो. ४) ॥

इदानीं ग्रहविम्बोदयास्तज्ञानसाधनार्थमायनदृक्कर्मसाधनमाह ।

विक्षीपसत्रिराशिकान्तिवधो व्यासदलद्वयो लिप्ताः ।

शोधास्तयोः समदिशोर्यदन्यदिशोस्तयोः क्षेप्याः ॥ ३ ॥

सत्रिराशिकान्तिः सत्रिभयहक्रान्तित्या द्युज्यावृत्ते आयनवलनमा-
चार्यमते स्थूलां द्युज्यां त्रिज्यामितां प्रकल्प्य तदेवायनं चलनम् । तयो-
त्रिज्यायनवलनयोः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'आयनं चलनमस्फुटेषु' सङ्कुणं द्युगुणभाजितं
हतम् 'इत्यादिभास्करविधिना द्युज्यां त्रिज्यासमां राशुदयामून् राशि-
कलामितान् १८०० प्रकल्प्य स्फुटा ज्ञेया । वस्तुतो विम्भीयद्युज्याऽऽय-
नदृक्कर्म सूक्ष्मं भवति, भास्करोणापि स्थानीयद्युज्यां दृष्ट्वा स्थूलमेवेद-
मानीतमिति सिद्धान्तविदां स्फुटम् ॥ ३ ॥

इदानीमत्रं दृक्कर्मोह ।

विषुवच्छायागुणिताद्विक्षेपाद्द्वादशोद्धृतात् सौम्यात् ।
फलमृणधनं धनमृणं याम्यादुदयास्तमयलग्ने ॥ ४ ॥

सौम्यात् शरात् फलमुदयलग्नसाधने फलं कलात्मकमृणमस्तलग्न-
साधने च धनं याम्याद्विषेपाच्च फलं क्रमेण धनमृणं ज्ञेयं पूर्वसाधिताय-
नदृक्कर्मसंस्कृतग्रहे तदेदयास्तलग्ने भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । चित्तिके स्थूलादतज्यासममवलनं कदाच्चाभिमुखं
गणितागतशरं च स्वल्पान्तराद्भुवाभिमुखं स्पष्टशरं च प्रकल्प्य 'लम्ब-
ज्याऽऽतजं चेत् स्याद्वलनं किं स्फुटेषुणा' इत्यादिभास्करविधिना त्रि-
ज्यासमां द्युज्यां राशुदयामून् खस्राष्टेन्दुसमान् प्रकल्प्यातजदृक्कर्मकला
= $\frac{\text{ज्याप्र. श. वि. ग.}}{\text{ज्यान. १२}}$ । 'अथ तैः शरे तु याम्योत्तरे क्रमवितोमविधानस-
म' मित्यादिभास्करोक्तेन उत्तरे शरेऽतजदृक्कर्मकलाभिफुना दक्षिणे शरे
युतः कृतायनफलः खेट उदयाख्यलग्नं भवति । अस्तलग्नसाधने तु सौम्ये
शरेऽतजदृक्कर्मकलामहितो याम्ये रहितः सषड्भुः कृतायनफलः खेटो
ग्रहे पश्चिमचित्तिकेऽस्तं गते प्राकृत्तित्तिके यल्लग्नं तदस्तलग्नं भास्क-
रमते । इहाचार्येण तस्मात् षड्वराशिं विशेष्य पश्चिमचित्तिके ग्रहेऽस्तं-
गते यदस्तलग्नं तदेव ग्रहास्तलग्नं कल्पितमिति ॥ ४ ॥

इदानीं ग्रहाकोनरघटिकाज्ञानमाह ।

प्रागूनमायमधिकं पश्चात्तन्नाद्ग्रहोदयोऽस्तमयः ।

षड्भयुतमन्यदुदयैर्घटिकाः कृत्वोनमधिकसमम् ॥ ५ ॥

प्राकृतित्तिके आद्यमुदयलग्नं लग्नाद्वा सूर्यादूनं तदा ग्रहोदयो
भवति । पश्चात् चित्तिके लग्नाद्वा सूर्यात् षड्भयुतं षड्वराशिसहितमन्य-
दस्तलग्नमधिकं तदा ग्रहास्तमयो भवति । अत्रोनमधिकसमं कृत्वाऽर्था-
दुदयस्य भोगोऽधिकभुक्तयुक्तो मध्येदयाद्य इत्यादिभास्करविधिना उदयैः
षड्भेदयैर्लोनग्रहान्तरे वेनासम्भवावेन ग्रहोदयज्ञानाय षड्वराशिरुदयलग्न-
कोऽस्तज्ञानाय सषड्भाकास्तलग्नान्तरे घटिकाः साध्या इत्याचार्यो-
क्तिकाः ।

अत्रोपपत्तिः । 'प्राग्दृग्ग्रहः स्यादुदयाख्यलग्न' मित्यादिभास्कर-
विधिका स्फुटा ॥ ५ ॥

इदानीं कालांशानाह ।

द्वादशभिः शीतांशुः सितजीवज्ञशनिभूमिजा नवभिः ।

शुक्रशुक्रैरन्तरघटिकाषड्गुणितकालांशैः ॥ ६ ॥

शीतांशुद्वादशभिः कालांशैः । शुक्रशुक्रशनिभौमा द्युत्तरवृद्धेन-
वभिः कालांशैर्दृश्यादृश्या भवन्ति । अर्थात् शुक्रस्य नव ९ । गुरोः
९ + २ = ११ । बुधस्य ११ + २ = १३ । शनेः १३ + २ = १५ ।
१५ + २ = १७ । पूर्वे या ग्रहाकोनरघटिकाः साधितास्ताः
नवभिः कालांशा इष्टा भवन्ति तैरिष्टैः कालांशैरित्यर्थे संबन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । कालांशसाधने आगमप्रमाणम् । वस्तुतो ग्रहाणां
क्षेत्राद्विशेषान्तरसूत्रवैलक्षण्याच्च वेधेनापि गोलयुक्त्या स्थिराः
कालांशा यस्याभावाद्देति कमलाकरमते तत्त्वविवेके तथ्यमेवेति ज्योति-
षिषु स्तम्भम् । 'दखेन्दवः शैलभुवश्च शक्रा' इत्यादिभास्करविधिना
ग्रहाणां कालांशाः ।

च. १२ । भौ. १० । बु. १४ । गु. ११ । शु. १० । श. १५ ।
कालांशाः च. १२ । भौ. १० । बु. १३ । गु. ११ । शु. ९ । श. १५ ।

द्वयोर्मतयोर्बुधशुक्रकालांशयोरैकैकमन्तरम् ॥ ६ ॥

इदानीमुदयास्तयोगं तैष्यदिनमाधनमाह ।

दृश्यादृश्यैर्युतिवद्ग्रहार्कमुत्तयन्तरैक्यलब्धदिनैः ।

जनाधिकलिप्ताभ्यां प्राग्वत् तात्कालिकैरसकृत् ॥ ७ ॥

प्राग्वत्प्राग्वत्तैरिष्टकालांशैर्दृश्यादृश्यैः पठितकालांशैश्च जनाधिकलिप्ताभ्यां ग्रहार्कभूतयन्तरैक्यलब्धदिनैस्तात्कालिकैरिष्टकालांशैः प्राग्वद्ग्रहार्कद्विधना युतिवद्ग्रहयुतिवदुदयास्तयोगं तैष्यदिनमाधनं कार्यमित्यर्थः । यत्रैतदुक्तं भवति । पठितेष्टकालांशान्तरकला ग्रहार्कगत्यन्तरभक्तांशे यत्रिणि तु ग्रहार्कगतियोगभक्ता लब्धा पठितकालांशेभ्य इष्टाधिके उदये गता इष्टान्ये एष्या दिवसा ज्ञेयाः । एवमस्तविचारे पठितकालांशेभ्य इष्टान्ये गता इष्टाधिके चैष्या दिवसा ज्ञेयाः । लब्धदिनैस्तात्कालिकाभ्यां ग्रहार्काभ्यां पुनस्तात्कालिका इष्टकालांशाः साध्यास्तैः प्राग्वत् पुनरैतैष्या दिवसा एवमसकृदावदविशेषः ।

अत्रोपपत्तिः । 'उक्तेभ्य जनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगनस्तदा स्यादित्यादिभास्करविधिना स्फुटा । इहाचार्येण च स्फुटा राशुदयासवः साध्याष्टभूकलामिता अङ्गीकृता इति ॥ ७ ॥

इदानीं नित्योदयास्तमाधनमाह ।

प्रतिदिनमुदयास्तमयावसकृत् तात्कालिकग्रहविलम्बैः ।

सूर्यास्तमयौदयिकौ शीतांशोः पूर्णिमास्यन्तः ॥ ८ ॥

तात्कालिकग्रहविलम्बैरसकृत् प्रतिदिनमुदयास्तमयौ साध्याः । अर्थाद्व्यस्मिन् काले ग्रहोदितघटीज्ञानमपेक्षितं तदा तात्कालिकं लब्धं ग्रहोदयलम्बं च कृत्वा पूर्ववत् तयोरन्तरे घटिकाः प्रसाध्य ताभिर्वहं तस्य पुनरुदयलम्बं प्रसाध्य तात्कालिकात् स्थिरलग्नात् पुनरिष्टघटिकांसां साध्याः । एवमसकृत् । एवमस्तकालज्ञानार्थमस्तलग्नात् सप्तदशार्कं कर्तव्यम् । एवं पूर्णिमास्यन्तः प्रथमचन्द्रदर्शनदिनात् पूर्णिमापर्यन्तं भीष्टदिने शीतांशोश्चन्द्रस्य सूर्यास्तमयौदयिकौ सूर्यास्तावु सूर्यास्तावु

दस्तमयौदयिकौ कालौ साध्याः । अर्थात् सूर्यास्तात् प्राक् पश्चाद्वा कतिघटिकाभिश्चन्द्रोदयोऽस्तौ वा सूर्योदयात् प्राक् पश्चात् कतिघटिकाभिश्चन्द्रोदयोऽस्तौ चेति सर्वं प्रसाध्यमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहार्कान्तरकालानयनेन स्फुटा ॥ ८ ॥

इदानीमिनासकभावेन चन्द्रोदयास्तावमाह ।

उदयास्तमयाविन्दोः कालांशैरर्कसंमितैः कार्यौ ।

हीनत्वं त्वधिकत्वं तदन्तरे योगकालः स्यात् ॥ ९ ॥

अर्कसंमितैः कालांशैरर्थाद्वा उदयास्तांशैरिन्दोश्चन्द्रस्योदयास्तमयौ साध्याः । अत्र पठितकालांशेभ्य इष्टकालांशानां यदि हीनत्वं वाऽधिकत्वं भवेत् तदा तदन्तरे तयोः पठितेष्टकालांशयोरन्तरे योगकालो योगवद्ग्रहयोगवत् कालः स्यादिति सप्तमश्लोकेन स्फुटोऽयं इति ॥ ९ ॥

इदानीमुदयास्तयोर्बुधशुक्रार्कविशेषमाह ।

उदयास्तविधौ रविबुधशुक्रादासफलयुतो नो ज्ञः ।

तैश्च यान्नुर्विहीनस्तत्समलिप्तेन भागेन ॥ १० ॥

बुधशुक्रादुपशुक्रादाद्विषयदाप्तं प्राप्तं फलं यन्मन्दफलं भवेत् तेन यथागतेन बुधो युतो वोनः कार्यः । एतादृशो बुध उदयास्तसाधने बाह्यः । अत्रैतदुक्तं भवति । बुधशीघ्रं मध्यरविं प्रकल्प्य तस्मान्मन्दफलमानीय तेन संस्कृते बुध उदयास्तविधौ बाह्यः । एतेन बुधकालांशेषु विलक्ष्यं सूचितम् । एवं शुक्रस्तत्समलिप्तेन मध्यमशुक्रं मध्यमरविं प्रकल्प्य यन्मन्दफलं भागात्मकं तत्समकलाभिद्धमे भागेनैकेन च विहीन उदयास्तविधौ बाह्यः । कस्मात् । तैश्च यान्नुर्विषयं विपुलमत एवं कालांशविलक्ष्यं भवति ।

अत्रोपपत्तिरिव वासना ॥ १० ॥

इदानीं शुक्रकालांशेषु विशेषमाह ।

मानाल्पत्वात् पश्चादुदयोऽस्तमयः सितस्य दशभिः प्राक् । पश्चान्मानमहर्षादस्तमयोऽष्टाभिर्दयः प्राक् ॥ ११ ॥

सितस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि दशभिः कालांशैश्च यः । प्राग-
स्तमयश्च दशभिरेव भवति मानात्पश्चात् । यतस्तदा शुक्रा मार्गो भवति ।
चक्रगतेष्वन्तर्गताद्विष्यं लघु भवति तस्मात् कालांशा अधिकाः पठि-
ताः । एवं तस्य पश्चादस्तमयः प्रागुदयश्च नीचास्तत्त्वाद्भूक्तत्वाच्च
विष्यमानं विपुलं भवति तस्मान्मानमहत्त्वादष्टाभिरेव न्यूनैः कालांशै-
र्भवति । भास्करेणाचार्योक्तामीदृशीं बेलतयप्रक्रियामवलम्ब्य तारतम्येन
'अशुक्रयोर्वैक्रमयोर्द्विहीनाः' इत्युक्तम् ।

अत्रोपपत्तिरूपलाभ्यरेव ॥ ११ ॥

इदानीमार्यभट्टदूषणमात्मप्रशंसां चाह ।

आर्यभटः क्षेत्रांशैर्दृश्यादृश्यान्पदुक्तवाँस्तदसत् ।

दृग्गणितविसंवादाद्दृग्गणितैक्यं स्वकालांशैः ॥ १२ ॥

आर्यभटः कालांशान् विहाय क्षेत्रांशैः क्रान्तिपृथीयवहाकांतरा-
शैरेव ग्रहाणां दृश्यादृश्यपराचार्योक्तादन्यत् साधनं यदुक्तवान् तद्दृ-
ग्गणितविसंवादात् दृग्गणितयोर्विरोधादसत् । स्वकालांशैराचार्योक्त-
कालांशैश्च दृग्गणितैक्यं भवत्यत आचार्योक्तं साधनमेव समीचीन-
मिति ॥ १२ ॥

तथा आचार्यार्यभटः ।

चन्द्रोऽंशैर्द्वंद्वदशभिरविसिप्तोऽकांतरस्थितैर्दृश्यः ।

नक्षत्रभृगुभृगोस्तैर्द्विधैर्द्विधैर्यथाशतत्याः ॥

(गोलपा- श्लो- ४)

इदानीमभ्यासोपसंहारमाह ।

दृग्गणितप्रद्विभागग्रहोदयास्तमयनादिकाद्येषु ।

उदयास्तमयाध्यायः षष्ठो द्वादशभिरार्याभिः ॥ १३ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते उदयास्ताधिकारः षष्ठः ॥ ६ ॥

दृक्लानमदयलानमस्तलानं च । दृष्टिभागाः कालांशाः । जेष्ठ-
स्यष्टार्थम् ॥ १३ ॥

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह जिष्णुजाते ।

कृत्रि सं विनिधाय नूतनोऽयं रचितोऽस्तौदयिके सुधाकरेण ॥

इति श्रीकृपालुदत्तसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके उदयास्ताधिकारः षष्ठः ॥ ६ ॥

This PDF was produced by
Melbourne-based mathematics
researcher, Jonathan Crabtree, with
the permission of the University of
Chicago Library, owners of the
microfilm upon which this PDF was
created.

Brahmagupta's Brāhmasphuṭasiddhānta by
[Sudhākara Dvivedin](#) is licensed under a
[Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International License](#).

Based on a work at
www.lib.uchicago.edu

अथ चन्द्रशुक्लैस्त्यधिकारः ।

तत्रादौ रवेरपरि चन्द्र इति पुराणमतं खण्डयति ।
सितवृद्धिहानिवीर्यादि शशाङ्काज्जायते कथं गणितात् ।
उपरि रवेरिन्दुश्चेद्वर्गार्थं सदा शुक्लम् ॥ १ ॥

चेद्यादि रवेरपरि इन्दुस्तदा गणिताद्गणितामतात् शशाङ्काच्च-
न्द्रात् सितवृद्धिहानिवीर्यादि कथं जायते । अर्थाद्गणितविधिना चन्द्रस्य
शुक्लपवयापवयमानं कृष्णाकुलमानं च कथं जायते यतस्तादृशस्थितौ
भौमगुरुशनिवत् सदा अर्धगर्धे पूर्वार्धे नृदृश्यं खण्डं शुक्लं स्यात् परन्तु
दृष्ट्वा सदा शुक्लं नोपलभ्यतेऽन्ते रवेरपरि नेन्दुरिति स्फुटम् । तथा रवेर-
धश्चन्द्रं प्रकल्प्य गणितविधिनाऽऽनीतं शुक्लादि दृष्टव्यमर्थं भवति तेन
रवेरधश्चन्द्र इति स्फुटम् ॥ १ ॥

इदानीं चन्द्रविम्बे सितमसितं वाह ।

रविदृष्टं सितमर्धं कृष्णमदृष्टं यथाऽऽतपस्यस्य ।

कुम्भस्य तथासन्नं रवेरधःस्थस्य चन्द्रस्य ॥ २ ॥

तथासन्नं तादृगेव । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं गणितेन कथं शुक्लैर्वातिभङ्गतीत्यत्र कारणमाह ।

सितशुभ्रतं यतोऽर्कः सितासितं शुक्लपद्मान्ते ।

अर्वागर्थं पश्चाद्गणिताच्छुक्लैर्वातिस्तस्मात् ॥ ३ ॥

यतो यद्विशि अर्कस्तत्रैव सितं शुक्लमुच्यते दृष्टिगतं भवति । शुक्ल-
पद्मान्ते पूर्णिमान्ते च अर्धगर्धे पूर्वार्धे रविसंमुखस्य सितं पश्चादर्थे
नृदृश्यखण्डं चासितमुपलभ्यते । तस्माद्भवित्वाच्चन्द्रान्तरवशतो गणितात्
शुक्लैर्वातिः साध्या भवतीति ॥ ३ ॥

इदानीं शुक्लैर्वातिकाले सूर्यास्ताच्चन्द्रास्तप्येनं गतशेषघटीसाधनमाह ।
रविचन्द्रपातलग्नैः स्वकान्त्युदयात् स्वलग्नगतशेषाः ।

घटिकाः खचरार्धास्तात् स्वेष्टौ रविशीतम् कृत्वा ॥ ४ ॥

खचरार्धास्तादृशस्तात् स्वलग्नगतशेषाः शशिन उदयलग्नस्य
गताः शेषा वा घटिकाः साध्याः । कैः । रविचन्द्रपातलग्नैस्तथा स्वका-
न्त्युदयाच्च । अत्रैतदुक्तं भवति । रव्यस्तकाले रविचन्द्रः पातो लग्नम् ।
एतानि कृत्वा तैः स्वकान्त्या चन्द्रकान्त्या उदयाच्चन्द्रोदयलग्नान्त्वोदयल-
ग्नस्य गता वा शेषा घटिका कनस्य भोग्योऽधिकभुक्तयुक्तो मध्योदयाच्च
इत्यनेन विधिना साध्याः । सूर्यास्तानन्तरं यावतीभिर्घटिकाभिश्चन्द्रास्त-
स्ता गता घटिकाः । सूर्यास्तात् प्राग् यावतीभिर्घटिकाभिश्चन्द्रास्तस्ता
एषा घटिकाः । एवं प्राक्वित्तिके रव्युदयाद्गता एषा वा चन्द्रोदयघटिकाः
साध्या इत्यर्थादवगम्यते । यस्मिन् दिने सूर्यास्तादनन्तरं कालांशघटि-
कातोऽधिकाभिश्चन्द्रास्तः, रव्युदयात् प्राक् कालांशघटिकातोऽधिका-
भिश्चन्द्रोदयस्तस्मिन्नेव चन्द्रदर्शनं सति दर्शने शुक्लैर्वातिः साध्या । सित-
शुक्लैर्वातिश्च विम्बार्धाख्ये चन्द्रसितेऽत एव भास्करेण मासान्तपादे प्रथमे
च शुक्लैर्वातिः साधिता । द्वितीयतृतीयपादयोश्च विम्बार्धाख्यं कृष्णं
भवति । अतस्तत्र कृष्णशुक्लैर्वातिर्भवति । इत्याचार्येण शुक्लैर्वातिद्वयं साध्यते
तदर्थे पादचर्चा न कृता । भास्करेण नहि स्पष्टा कृष्णशुक्लैर्वातिनैरेवपल-
स्यत इति मनसि संप्रधार्य सितशुक्लैर्वातिरेव साधिता । उक्तं च 'द्विती-
यतृतीययोरापि चरखयोर्लङ्घनगुणादिभिः कृष्णशुक्लैर्वातिरानीता सा मम न
संमता । नहि नरैः कृष्णशुक्लैर्वातिः स्पष्टोपलभ्यते' । स्वेष्टौ स्वेष्टकालिकौ
रविशीतम् रविचन्द्रे कृत्वा वित्तेपक्रान्त्यंशाः साध्या इत्यध्याहार्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं चन्द्रस्पष्टक्रान्तिज्यासाधनमाह ।

विश्वेपश्यपक्रमधनुषोर्योगान्तरं समान्यदिशोः ।

तज्ज्येन्ध्रपक्रमज्या स्वाहोरात्रार्धतो रविचत् ॥ ५ ॥

समान्यदिशोः विश्वेपश्यपक्रमधनुषोः शशिशरापक्रमचापयोर्यो-
गान्तरं यत् तज्ज्या इन्धूपक्रमज्या शशिनः स्वष्टापमज्या रविचत् स्वा-
होरात्रार्धतश्चन्द्रस्य विम्बीयाहोरात्रवृत्ताद्भवति ।

अत्रोपपत्तिः । गणितागतः कदम्बमोतीयश्चन्द्रश्च एव भुजामि-
मुख आचार्यैः प्रकल्पितः । ततः स्थानीयक्रान्तिशरयोः संस्कारेण
प्रिम्बाहोरावृत्तपर्यन्तं चन्द्रस्पष्टक्रान्तिरानीता । अत्र 'ब्रह्मगुप्तादिभिः
स्वल्पान्तरत्वात् कृतः स्फुटः' इत्यादि भास्करवचनं प्रसिद्धमिति ॥ ५ ॥

इदानीं रविचन्द्रयोर्भुजसाधनमाह ।

स्वक्रान्तिज्ये त्रिज्यागुणे हृते लम्बकेन रविशशिनोः ।

अग्रे पृथक् स्वशङ्कुतलतुल्ययुतिरन्यदिग्वियुतिः ॥ ६ ॥

लम्बकेन लम्बज्यया हृते तदा रविशशिनोरथे भवतः । अथा
एथक् स्वशङ्कुतलतुल्ययुतिरन्यदिग्वियुतिः कार्यः । एवं रविचन्द्रयोर्भुजो
भवतः । अथात् स्वायास्वशङ्कुतलयोः समदिशोर्योनो विभिन्नदिशोर-
न्तरं संस्कारदिको भुजः स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिज्यातोऽयानयनस्य शङ्कुतलावासंस्कारेण
भुजानयनस्यापि सुगमा ॥ ६ ॥

इदानीं स्पष्टभुजं कोटिकर्णो माह ।

पृथगन्तरसंयोगौ भुजो यतोऽर्कात् शशी समान्यदिशोः ।
दृग्ज्यावर्गात् स्वात् स्वात् पृथक् स्ववर्गं विशेष्य पदे ॥ ७ ॥

वियुतसहिते रवीन्द्वारेकान्यकपालसंस्थयोराद्यः ।

रविशशिशङ्कुन्तरमन्योऽदृग्दृश्यशङ्कुस्यम् ॥ ८ ॥

आद्यान्यवर्गयोर्युतिमूलं पूर्वापरा भुजात् कोटिः ।

भुजकोटिकृतियुतिपदं तिर्यक् कर्णोऽस्य चन्द्रोऽग्रे ॥ ९ ॥

तयोः पृथक्स्थयोर्भुजयोः समान्यदिशोरन्तरसंयोगौ क्रमशो भुजः
स्पष्टो भुजो भवेत् । अर्कोऽर्को यद्विशि शशी सैव भुजस्य दिग्ज्ञेया
स्यात् स्वाद्दृग्ज्यावर्गात् पृथक् स्थापितस्य स्वस्वभुजस्य वर्गं विशेष्य पदे
माह । एवं पूर्वापररेखायां रविशशिनोः कोटी भवतः । एकान्यकपालसं-
स्थयो रवीन्द्वारस्तयोः कोट्योर्वियुतसहिते ये भवतः स आद्यो ज्ञेयः ।

रविचन्द्रयोरेककपालस्थयोः कोट्योरन्तरं विभिन्नकपालस्थयोश्च योग
आद्यो भवतीत्यर्थः । रविशशिशङ्कुन्तरमन्यो भवति । अर्थाद्वि रवि-
चन्द्रौ द्वौ तितित्तादुपरि तदा तयोर्दृक्शङ्कु एकजातीयौ भवतोऽतस्त-
योरन्तरमन्यसंज्ञं भवति । यदि एकः तितित्तादुपरि अन्यः तितित्तादध-
स्तदाऽधःस्थस्यादृक्शङ्कुर्ध्वस्थस्य दृक्शङ्कुः । अतोऽनयोरेक्यं तदान्यो
भवति ॥ आद्यान्ययोर्वर्गयुतिमूलं भुजात् पूर्वसाधितात् कोटिः पूर्वापरा
भवति । भुजकोटिकृतियुतिपदं तिर्यक् कर्णः स्यात् । अस्य कर्णस्यापि
चन्द्रश्चन्द्रविम्बकेन्द्रमिति ॥

अत्रोपपत्तिः । अत्रैकस्मिन् गोले रविचन्द्रौ प्रकल्प्य प्रिम्बा-
न्तरसूचकः कर्णः साध्यते । रविकेन्द्राच्चन्द्रशङ्कुपरि यो लम्बस्तन्मूला-
च्चन्द्रविम्बकेन्द्रपर्यन्तमन्यसंज्ञम् । लम्बमूलात् पूर्वापररेखायाः समनान्तरा
कृता या रेखा तस्या उपरि रविकेन्द्रात् कृता यो द्वितीयो लम्बस्तन्मूलात्
प्रथमलम्बमूलपर्यन्तमेव तेजयुक्त्याऽऽद्यसंज्ञा । तयोराद्यान्ययोर्वर्गयुतेः
पदं द्वितीयलम्बमूलाच्चन्द्रविम्बकेन्द्रपर्यन्तं रेखा द्वितीयलम्बोपरि रेखा-
गणितैकादशाध्याययुक्त्या लम्बरूपा भवति । द्वितीयलम्बश्च पूर्वसा-
धितस्पष्टभुजसमः । तयोर्वर्गयोगपदमेकगोलीयरविचन्द्रयोर्विम्बान्त-
रसूत्रं कर्णो भवति । एवमत्र भुजकोटिकर्णो यस्मिन् धरातले तत्
तितित्ताधरातले समप्रोतधरातलवच्च लम्बरूपमतो द्रष्टुः संमुखे नेदं
चेजमादर्शयत् । अत एवास्य तेजस्य भास्करेण स्वशङ्कोवर्तौ खण्डनं
कृतम् । रवीन्द्वारन्तरार्धज्या द्विगुणाऽयमेव कर्णो भवति । भुजकर्णव-
र्गान्तरपदं ज्ञेयमेव कोटिरिति शङ्कोरव्युत्तराधिकारे आचार्येण ।

'व्यर्कैर्भुजस्य द्विगुणाऽर्कैर्चन्द्रान्तरं भवति कर्णः ।

तद्वर्गान्तरपदमिदमिन्दुभुजायान्तरं कोटिः' ॥

इत्यनेन प्रकारान्तरं दर्शितम् । अत एव भास्करः । 'तत् चेत्
ब्रह्मगुप्तेन रवीन्द्वारन्तरार्धज्यां द्विगुणां कर्णं प्रकल्प्य तदुजवर्गान्तरपदं
कोटिरिति यत् अयं प्रकल्पितं तत् तिरश्चीनं जातम् । नहि द्रष्टु-

दृष्टिसंमुखमादर्शवत् । भास्करब्रह्मगुप्तयोः प्रकारेण शङ्कोक्षतिर्न समीचीनेति कमलाकरेण तत्त्वविवेके स्पष्टं प्रतिपादितम् । वास्तव्या कथं शङ्कोक्षतिर्भवत्येतदर्थे मन्दिरेवितं वास्तवचन्द्रशङ्कोक्षतिसाधनं विलोक्यम् ॥ ७-८ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

एवं तावद्यावत् पदयोराद्यन्तयोः शशिनि चार्कात् ।
रविरर्धचक्रयुक्तः कल्प्यो द्वित्रिपदयोरर्कः ॥ १० ॥

एवमर्कात् प्रथमचतुर्थपदयोः शशिनि चन्द्रे सति क्रिया कार्या । अर्थादेवं मासान्तपादे वा प्रथमे भुजकोटिकर्णोदिकं भवति । द्वित्रिपदयो रविरर्धचक्रयुक्तः षड्राशिसहितः स चार्कः कल्प्यः । अर्थात् सबहुमर्के रविं प्रकल्प्य भुजकोटिकर्णोदिकमानेयम् । एवं भुजकोटिकर्णः कृष्ण-शङ्कोक्षतिरूपवत् इत्यर्थेन एवावगम्यते ॥ १० ॥

इदानीं सिताकुलसाधनमाह ।

व्यर्केन्दुदलभुजांशाः शशिमानगुणाः सितं नवतिभक्ताः ।
द्विगुणांशोत्क्रमजीवा तावद्यावन्नवतिरंशाः ॥ ११ ॥
नवतेरधिकांशानां क्रमज्यया संयुतोत्क्रमा त्रिज्या ।
चन्द्रप्रमाणगुणिता द्विगुणव्यासार्धभक्ताऽन्यत् ॥ १२ ॥
प्रथमं शुक्रं रात्रौ दिवसेऽन्यत् सन्ध्ययोस्तदैक्यार्धम् ।
कर्णो ज्या रविदिग् भवति तस्य सितं श्रवणगत्या ॥ १३ ॥

व्यर्केन्दुदलभुजांशाः शशिविम्बमानगुणा नवतिभक्ताः फलं सितं सिताकुलानि । अयं प्रथमः प्रकारः । अथ द्वितीयप्रकारः । यावद्रविव-न्द्रयोःान्तरांश नवतिरंशा स्युस्तावत् पूर्वसाधिता व्यर्केन्दुदलभुजांशा द्विगुणाः कार्यास्तत्र येऽंशास्तेषामुत्क्रमज्या कार्या । यद्यन्तरांश नवते-रधिकास्तदाधिकांशानां या क्रमज्या तथा त्रिज्या संयुता । एवमुत्क्रमा-ऽर्धोदुत्क्रमज्या साध्या । एवं योत्क्रमज्या सा चन्द्रप्रमाणेन चन्द्रविम्ब-मानेन गुणिता द्विगुणव्यासार्धेन द्विगुणत्रिज्यया भक्ताऽन्यत् सितं वि-

ताकुलानि भवन्ति । यदि रात्रौ शङ्कोक्षतिः साध्यते तदा प्रथमप्रकारा-गतं शुक्रं सिताकुलं वाह्यम् । दिवसे चेत् तदाऽन्यत् द्वितीयप्रकारागतं शुक्रं वाह्यम् । सन्ध्ययोः सूर्योदये सूर्यास्ते च तयोः प्रथमद्वितीयप्रकारा-गतयोः सितयोरैक्यार्धसमं शुक्रं वाह्यम् । रविवन्द्रान्तरांशानां ज्या पूर्वज्यैश्च रविदिक् कर्णा भवति । तस्य चन्द्रस्य सितं च श्रवणगत्या भवति । अर्थाद्रविकर्णगत्यैश्च शोध्यं दीयते ।

अत्रोपपत्तिः । यदि नवत्यन्तरेण चन्द्रविम्बार्धसमं शुक्रं तदाऽभी-

ष्टरविचन्द्रान्तरेण किं जातं सिताकुलमानम् = $\frac{\text{चं. विमा}}{६० \times २}$
= $\frac{\text{चंदल. विमा}}{६०}$ । द्वितीयं सितमन्तरांशोत्क्रमज्याऽनुपातेन साधितं लल्लोक्तवत् । द्विसि = $\frac{\text{उज्या. विमा.}}{\text{त्रि. } \times २}$ ।

रात्रौ सुदृशा चन्द्रोज्ज्वलभागो विपुलो विलोक्यते । दिने रवि-तेजसा दृष्टिदोषादल्पः सितभागो लक्ष्यते । सन्ध्योश्चैवं दर्शने सितवैष-म्यमुपलक्ष्यत इति तारतम्येनाधिकमल्पं तद्व्योगार्धसमं च सितं कल्पितमा-धार्येण । वास्तवसितं तूत्क्रमज्यातोऽन्यत् तदर्थे मदीयं वास्तवचन्द्र-शङ्कोक्षतिसाधनं विलोक्यम् ॥ ११-१३ ॥

इदानीं परिलेखसूत्रसाधनमाह ।

शशिमानवर्गपादो मानार्धसितान्तरार्धभक्तयुतः ।
परिलेखसूत्रमस्मात् शुक्लेऽर्धरूपे च परिलेखः ॥ १४ ॥

शशिमानवर्गस्य चतुर्थोऽंशो मानार्धस्य सिताकुलस्य च यद्यन्तरं तस्यार्धेन भक्तः फलं तदर्थेन युतं परिलेखसूत्रं स्यात् । अस्मात् परिलेख-सूत्रादर्थोत्पत्ते शुक्ले परिलेखो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । मानार्धसितान्तरमेव 'व्यर्केन्दुकोट्यंशशरेन्दुभागो हारा भवति स एव कोटिकर्णोन्तरम् । शशिमानार्धं च भुजः । ततो 'भुजादुर्गितात् कोटिकर्णोन्तरम्' मित्यादिभास्करविधिना कर्णमान-

$$\text{मेघ परिलेखसूत्रम्} = \frac{81}{2} + \frac{\frac{81}{2}}{\frac{81}{2}} \cdot \text{अस्मात् परिलेखश्च भास्करविधिना}$$

स्फुटः ॥ १४ ॥

इदानीं चन्द्रादिदर्शनार्थं विधिमाह ।

अप्रश्नोक्त्या शङ्कोः पूर्वापरतो निधाय दिक्मध्ये ।
 कायाग्रं कायाग्राच्छङ्कुग्रगतोर्ध्वसूत्रवशात् ॥ १५ ॥
 कृत्वा वंशद्वितयं दृष्ट्या तत् प्रथममुच्चतरमन्यत् ।
 प्रथमाग्रस्थितदृष्ट्या द्वितीयवंशाग्रं चन्द्रम् ॥ १६ ॥
 ग्रहणं ग्रहयोगं वा विस्मयकरणाय दर्शयेद्गणकः ।
 लोकस्य नरपतेर्वा दुष्करमन्यैर्हि गणितविद्भिः ॥ १७ ॥

त्रिप्रश्नाधिकारविधिनाऽभीष्टे काले ग्रहशङ्कोर्मनं विज्ञाय यथा
 दिक्मध्ये तस्य शङ्कोरकायाय पतति तथा पूर्वोपररेखातो दक्षिणे कोत्तरे
 तं शङ्कुं निधाय स्थिरः कार्यः । शङ्कुसमो वंश एकः । अथ कायाग्रादयोर्द-
 दिक्मध्याच्छङ्कुग्रगतोर्ध्वसूत्रवशादये वंशद्वितयं द्वितीयं वंशं कृत्वा तं च
 स्थिरं कुर्यात् । तत् प्रथमं वंशमानं दृष्ट्या समं कार्यम् । अन्यद्द्वितीयवंश-
 मानं प्रथमादुच्चतरं कुर्यात् । अत्रैतदुक्तं भवति । दिक्मध्याच्छङ्कुग्रगामि
 कर्णसूत्रं स्वगत्या प्रसाधान्यस्मिन् द्वितीये वंशे बध्नीयात् । तं द्वितीयं वंशं
 च स्थिरं कुर्यात् । अथ कर्णसूत्रे प्रथमशङ्कुग्रगतदृष्ट्या द्वितीयवंशाग्रं
 चन्द्रं ग्रहणं ग्रहयोगं वाऽभीष्टं गणको लोकस्य जनस्य वा नरपते राज्ञो
 विस्मयकरणाय दर्शयेत् । इदं दर्शनमन्यैरायंभटादिभिर्गणितविद्विदुष्कर-
 मसाध्यमिति ।

अत्रोपपत्तिः । कायाग्रेनसंस्थयेव स्फुटा किं गन्यगौरवेण ॥ १५-१७ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

इति बाहुकोटिकर्णस्फुटसितपरिलेखसूत्रकर्णेषु ।
 आर्याष्टादश चन्द्रशृङ्गोन्नतिसप्तमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते चन्द्रशृङ्गोन्नत्यधि-
 कारः सप्तमः ॥ ७ ॥

परिलेखसूत्रमेव कर्ण इति परिलेखसूत्रकर्णः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ १८ ॥

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्तिलकः श्रीपुण्ड्रजिष्णुजोते ।

इति तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितः शङ्खविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकृष्णानुवत्तसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
 नूतनतिलके शङ्खोन्नत्यधिकारः सप्तमः ॥ ७ ॥

This PDF was produced by
 Melbourne-based mathematics
 researcher, Jonathan Crabtree, with
 the permission of the University of
 Chicago Library, owners of the
 microfilm upon which this PDF was
 created.

Brahmagupta's Brāhmasphuṭasiddhānta by
[Sudhākara Dvivedin](#) is licensed under a
[Creative Commons Attribution-
 NonCommercial 4.0 International License](#).

Based on a work at
www.lib.uchicago.edu

अथ चन्द्रच्छायाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

प्राक् चन्द्रलग्नयोरस्तलग्नशशिनो यतोऽन्तरं पश्चात् ।
प्रतिदिनमिन्दुच्छाया यतस्तदानयनमभिधास्ये ॥ १ ॥

प्राक् चित्तिजे यतश्चन्द्रलग्नयोरन्तरं पश्चात् चित्तिजेऽस्तलग्नश-
शिनोरन्तरं च प्रतिदिनं यत् तेनैवेन्दुच्छाया ज्ञायते तथा यत् इन्दुच्छाया-
तस्तदन्तरं च ज्ञायतेऽतस्तदानयनं ज्ञायानयनमभिधास्ये कथयिष्ये
इति ॥ १ ॥

इदानीमिति कर्तव्यतामाह ।

प्रग्रहणकालिकैरिष्टकालिकैरर्कलग्नशशिपातैः ।
कृत्वोदयास्तलग्ने स्वचरप्राणान् शशाङ्कस्य ॥ २ ॥

यदि प्रग्रहणे चन्द्रग्रहणस्पर्शकाले ज्ञायाज्ञानमभीष्टं तदा प्रग्रहण-
कालिकैरन्येष्वेष्टकालिकैः सूर्यलग्नशशिपातैः शशाङ्कस्योदयास्तलग्ने स्वच-
रप्राणान् चन्द्रचरासंस्व कृत्वा अनष्टाः स्यान्वा इति ॥ २ ॥

इदानीं चन्द्रस्य दृश्यादृश्यत्वमाह ।

यद्यधिकमुदयलग्नादूर्ध्वं षड्ग्रहयुतास्तमयलग्नात् ।
लग्नं तदा शशाङ्को दृश्यः सति दर्शने ज्ञाया ॥ ३ ॥

लग्नं तात्कालिकं प्राक्चित्तिजे कान्तिवृत्तस्य लग्नप्रवेशः । तदादि
चन्द्रोदयलग्नादधिकं षड्ग्रहयुतास्तमयलग्नाच्चान्नं तदा चन्द्रो दृश्यो
भवति । दर्शने सति ज्ञाया साध्या ।

अत्रोपपत्तिः । उदयलग्नसमे लग्ने चन्द्रः प्राक्चित्तिजे उदेति ।
याचार्यकोदयास्ताधिकारं पश्चिमचित्तिजस्य दृष्टिस्थे पश्चिमचित्तिजलग्न-
स्यायममण्डलप्रवेशस्यास्तलग्नसंज्ञा कृताऽतस्तदा षड्ग्रहास्तलग्नं प्राक्-
चित्तिजे लग्नं भवति तस्मादिष्टलग्ने न्यूनं उदयलग्नाच्चाधिकं सिद्धं चि-

तिज्ञादुपरि वर्त्तेत इति गोलयुक्त्या स्फुटम् । अतश्चन्द्रदर्शने सति तच्छा-
यासाधनमुचितमिति 'निशीष्टलग्नादुदयास्तलग्ने न्यूनाधिके यस्य खगः
स दृश्यः' इति भास्करोक्तमेतदनुकूपमेव ॥ ३ ॥

इदानीं चन्द्रोच्चतकालसाधनमाह ।

लग्नसममुदयलग्नं षड्ग्रहयुक्तास्तमयलग्नसमम् ।
पूर्वापरयोः कृत्वा गतशेषाः स्वोदयैर्घटिकाः ॥ ४ ॥

पूर्वापरयोः चित्तिजयोः क्रमेणोदयलग्नं लग्नसमं लग्नं च षड्ग्रह-
युक्तास्तमयलग्नसमं कृत्वाऽर्धात् प्राक् चित्तिजे उदयलग्नभोग्यकालो लग्न-
भुक्तकालो मध्योदयाश्चैवां स्वोदयैर्घटिकां कृत्वा पश्चिमचित्तिजे च लग्न-
भोग्यकालः षड्ग्रहास्तमयभुक्तकालो मध्योदयाश्चैवां योगं कृत्वा चन्द्रस्य
गतशेषा घटिकाः साध्याः ।

अत्रोपपत्तिः । लग्नात् कालसाधनविधिना स्फुटा ॥ ४ ॥

इदानीं चन्द्रशङ्कुसाधनमाह ।

गतघटिकाः शेषा वा स्वदिनार्धसमा यदेन्दुरस्त्यर्धे ।
गतशेषनाडिकाभिर्नताभिरथ वाऽर्कवच्छङ्कुः ॥ ५ ॥

पूर्वसाधिता गतघटिका वा शेषघटिका यदा स्वदिनार्धसमाश्च-
न्द्रदिनार्धसमास्तदेन्दुरर्धं याम्योत्तरवृत्तेऽस्तीति ज्ञेयम् । अथ गतशेष-
नाडिकाभिस्त्रिप्रश्नोक्त्या चन्द्रवरं विधायार्कवच्छन्द्रशङ्कुः साध्यः । अथ वा
चन्द्रचराच्चन्द्रदिनार्धं प्रसाध्य गतशेषनाडिकाभिश्चन्द्रनतघटिकाः कृत्वा
ततो नताभिरर्कवच्छन्द्रशङ्कुः साध्य इति ।

अत्रोपपत्तिः । शङ्कुसाधने त्रिप्रश्नोक्तौ ॥ ५ ॥

इदानीं रविचन्द्रयोः स्फुटशङ्कुसाधनमाह ।

शङ्कुधनुषोऽधिकस्य स्फुटप्रमाणार्धलितिकाभिर्ज्या ।
रविशशिमध्यगतिकलातिथ्यंशेनोनिता ज्ञेदः ॥ ६ ॥

स्फुटप्रमाणार्धलितिकाभिरधिकस्य शङ्कुधनुषो ज्या साध्या सा
रविशशिमध्यगतिकलातिथ्यंशेनोनिता ज्ञेदो हरः स्यात् । द्वादशभिर्गुणि-